

MARGINALNE GRUPE U HRVATSKIM SREDNJOVJEKOVNIM DRUŠTVIMA OD DRUGE POLOVINE XIII. DO POČETKA XVI. STOLJEĆA

(Postavljanje problema i pokušaji rješavanja)

Damir Karbić

UVOD

Marginalni slojevi i isključenci iz društva predstavljaju društvenu kategoriju staru koliko i samo društvo, a suvremeni znanstveni način razmišljanja doveo je samo do teoretskog osvješćivanja postojanja njihovih problema. Nažalost, kao popratna pojava, znanstveni način razmišljanja o marginalnim slojevima doveo je i do vrlo čestog njihovog svodenja na apstraktni kvantitativni ili kvalitativni podatak, pri čemu se često zaboravlja pretežno teška i dramatična stvarnost njihove ljudske egzistencije. U ovom radu pokušat ćemo sagledati oba aspekta s pomoću teoretskih klasifikacija i izlaganja primjera o postojanju i životu marginalnih i isključenih ljudi u hrvatskim srednjovjekovnim društvima.

Rad je zamišljen u tri osnovna dijela. Prvi dio sadrži osvrt na razvoj pojma marginalnog čovjeka u okvirima sociologije, tj. američke Čikaške škole urbane sociologije, koja ga je prva definirala i osvrt na tretiranje pojma marginalnog u historiografiji.

Drugi dio sastoji se od dvije manje cjeline. Prva pokušava na primjeru grupa marginalnih i isključenih ljudi poznatih iz naše izvorne građe definirati pojmove marginalno i isključeno i klasificirati ih, a druga ukratko prikazuje institucije prevencije marginalnih skupina i društva.

Treći dio predstavlja pokušaj da se daju najvažniji podaci o siromasima, najnejasnijem i najmanje određenom, a najbrojnijem sloju srednjovjekovnih marginalaca i njihovoj zaštiti.

1.1. *Nastanak ideje o marginalnim skupinama u sociologiji*

Metodološko proširenje socioloških istraživanja na probleme marginalnih slojeva društva prvi je put definirano u toku rada tzv. Čikaške škole urbane sociologije tokom dvadesetih i tridesetih godina ovog stoljeća. Čikaška škola (urbane) sociologije predstavlja najstariju američku sociološku školu nastalu spojem klasične njemačke urbane sociologije s početka XX. stoljeća, a naročito njenih predstavnika G. Simmela, O. Spenglera i F. Tönniesa, i rastućih potreba uređivanja novih američkih gradskih aglomeracija, u prvom redu Chicaga. Iako se ne može smatrati školom u

užem smislu te riječi, nego prije pokretom nastalim na sociološkoj katedri čikaškog sveučilišta, njen utjecaj na razvoj američke sociologije kasnijeg perioda uvjetovao je utvrđivanje tog imena, barem kao pomoćnog naziva u studijama koje se bave tom problematikom, te ćemo se i mi njime u ovom radu koristiti. Čikašku školu karakterizira primjena kvalitativnih metoda i empirijskog pristupa konkretnim sociološkim istraživanjima, za razliku od dotadašnje spekulativne, filozofsko-teološke sociologije XIX. stoljeća.¹

Chicago, kao i drugi gradovi američkog Istoka onog doba, zbog vrlo velikog priljeva stanovništva iz Europe i manjih gradića srednjeg zapada Amerike, predstavlja specifičan tip grada, kakav dotada u toku povijesnog razvoja, osim rijetkih izuzetaka, nije bio poznat. To je pogodovalo razvoju shvaćanja grada u radovima sociologa Čikaške škole, a naročito njegovom tumačenju kao sociološkog laboratorija, u kojem su se mogle jasnije sagledati i detaljno proučiti različite pojave koje u manjim sredinama nisu mogle doći do tolikog izražaja.² Takav tip grada je, osim toga, za navedene doseljenike predstavljao izrazit kulturni šok, koji je nužno dovodio do porasta socijalnih problema i s njima povezane delinkvencije, naročito maloljetničke. Useljenici su pripadali vrlo različitim i često međusobno suprotstavljenim kulturama, koje su prema tome morale riješiti problem svog odnosa prema novoj sredini i jedne prema drugoj. To je potaklo interes sociologa za pitanje stranaca i useljenika, kao osnovnog tipa marginalnog čovjeka, te je prva definicija marginalnog čovjeka i izrađena na bazi proučavanja imigranata. Prema njoj je marginalni čovjek određen kao osoba koja u istom trenutku pripada dvjema, često antagonističkim kulturama.

Prvi američki sociolog koji se bavio i problemima imigranata, zapravo se može smatrati pretečom, a ne prvim predstavnikom Čikaške škole. Riječ je o W. I. Thomasu, predavaču na čikaškoj katedri za sociologiju i samostalnom istraživaču, koji je u suradnji s F. Znanieckim napisao temeljno djelo za sociološko proučavanje imigranata »The Polish Peasant in Europe and America« (Poljski seljak u Europi i Americi) 1919. godine. U spomenutom djelu prvi je formulirao navedenu ideju o marginalnom čovjeku na osnovi proučavanja adaptacije imigranata u novoj sredini.³

Idejni osnivač i vođa Čikaške škole R. E. Park ujedno je i prvi teoretičar proučavanja marginalnih skupina, kao i američke sociologije uopće. Nekim problemima povezanim uz marginalne grupe usput se bavio i u svom glavnom djelu »Introduction to the Science of Sociology« (Uvod u sociološku znanost), napisanom pod njegovim pretežnim utjecajem u suradnji s E. M. Burgessom. U ovom uzorno napisanom i vrlo utjecajnom udžbeniku za problem marginalnosti posebno su značajni četvrti i jedanaesti dio. U četvrtom dijelu autor razmatra procese izolacije, čime prvi put u sociološkoj literaturi pokreće problem isključenosti, po svom

¹ Kao osnovica za izradu ovog prikaza proučavanja marginalnih skupina u okvirima američke sociologije poslužila nam je vrlo temeljita studija O. Čaldarovića, Urbana sociologija — Socijalna teorija i urbano pitanje, Zagreb 1985, a naročito prvih devet poglavlja posvećenih Čikaškoj školi, 9—192.

² R. E. Park, The City as a Social Laboratory, u: Collected Papers, sv. I, 73—87, prema: Čaldarović, nav. dj., 95—96.

³ W. I. Thomas—F. Znaniecki, The Polish Peasant in Europe and America, sv. I—IV, Boston 1919. O W. I. Thomasu opširnije u: Čaldarović, nav. dj., 69—72.

sadržaju različit od marginalnosti, a u jedanaestom procese asimilacije, u kojem se raspravlja o asimilaciji imigrantskih grupa i njihovom stapanju u jedinstvenu američku kulturu.⁴ Za teoretsko definiranje pojma marginalnosti značajan je njegov prilog objavljen 1928. godine »Human Migration and the Marginal Man« (Ljudska migracija i marginalni čovjek) u kojem razrađuje prije spomenutu definiciju marginalnog čovjeka kao produkta akulturacije. U navedenu definiciju unio je novi element objašnjavajući da se marginalna ličnost formira pod utjecajem koncepcije o samom sebi, određenom njegovom ulogom u društvu i odnosom drugih članova tog društva prema njemu, njegovim društvenim statusom.⁵ R. E. Park je osim toga značajan kao pedagog i usmjerivač čitavog niza mlađih američkih sociologa, a u praktičnim istraživanjima bavio se i problemima maloljetničke delinkvencije.⁶

Parkov nasljednik u vodstvu škole E. M. Burgess bavio se i problemima rezidencijalne segregacije, također na bazi proučavanja uključivanja imigranata u društvo u duhu prije navedenih ideja o asimilaciji. Time je u koncept marginalnosti unio teritorijalnu dimenziju, spajajući je s postavkama sociološke teorije urbanizma i tzv. »ljudske ekologije«.⁷

S istraživanjima marginalnih skupina unutar Čikaške škole možemo povezati i studije F. Frazier-a o problemima crnačkih četvrti i obitelji u Chicagu i New Yorku.⁸ Frazierovo osnovno područje interesa bili su problemi crnačkih obitelji u Sjedinjenim Američkim Državama, ali smatramo da se u pojedinim regijama crnačko stanovništvo ne može smatrati, barem ne u potpunosti, marginalnom skupinom, dok u navedenim gradovima američkog sjeveroistoka u potpunosti odgovara navedenim definicijama.

Osim navedenih autora za proučavanje marginalnih skupina zanimljiv je niz monografija (doktorata) o pojedinim marginalnim pojavama ili u vezi s njima, izrađenim pod rukovodstvom Parka i Burgessa. Sve monografije, koje ćemo navesti, polaze od empirijskih istraživanja i ne bave se teoretski problemom marginalnosti, ali pridonose boljem definiranju i proširivanju njihovog značenja.

Za historičare je posebno interesantna studija L. Wirth-a, jednog od najznačajnijih predstavnika druge generacije sociologa Čikaške škole, »The Getto« (Geto) objavljena 1928. godine, jer autor u njoj problem postojanja židovskog geta osvjetljava i s povijesnog aspekta.⁹ Tako se klasični koncept sociološkog pojma suvremene marginalnosti prvi put uklapa u širu historijsku perspektivu.

⁴ R. E. Park—E. M. Burgess, *Introduction to the Science of Sociology*, University of Chicago Press, Chicago 1921, prema: Čaldarović, nav. dj., 80—90.

⁵ R. E. Park, *Human Migration and the Marginal Man*, *American Journal of Sociology*, god. XXXIII, 1927—28, prema R. A. Schermerhorn, *Marginal Man*, u: *A Dictionary of the Social Sciences*, ed. J. Gould, W. L. Kolb, New York 1965², 406—407. R. E. Park napisao je i predgovor knjizi E. V. Stonequist-a, *The Marginal Man*, New York 1937. Taj predgovor objavljen je u prijevodu i kod nas pod naslovom »Kulturni konflikt i marginalni čovjek« u: T. Parsons, E. Šils, K. D. Negel, Dž. R. Pits, *Teorije o društvu — Osnovi savremene sociološke teorije*, sv. I, Beograd 1969, 895—897.

⁶ O R. E. Parku vidi opširnije: Čaldarović, nav. dj., 73—109 i saep.

⁷ Čaldarović, nav. dj., str. 109—118.

⁸ Čaldarović, nav. dj., str. 138.

⁹ L. Wirth, *The Ghetto*, The University of Chicago Press, Chicago 1956², prema: O. Čaldarović, nav. dj., 150—154.

Kao slijedeće proširenje pojma marginalnosti na grupe koje nisu nužno povezane s pripadnošću dvjema različitim ili sukobljenim kulturama značajna je studija F. M. Thrashera »The Gang. The Study of 1313 Gangs in Chicago« (Banda. Studija o 1313 bandi u Chicagu) objavljena 1927. godine.¹⁰ S njom se u sociološkoj literaturi pojam marginalnosti prvi put proširuje i na područje kriminaliteta, a jedna nezakonita i neformalna zajednica prvi put uspostavlja kao društvena grupa. Ovdje treba spomenuti i studiju E. Sutherlanda »The Professional Thief by a Professional Thief« (Profesionalni lopov, od profesionalnog lopova) objavljenu 1937. godine, a izradenu na bazi podataka, činjenica i tvrdnji koje je autor skupio i verificirao u kontaktu sa samim profesionalnim lopovima.¹¹ Autor naglašava distinkciju između amaterskog i profesionalnog lopova. Za profesionalnog lopova tvrdi da pripada posebnoj društvenoj grupi u kojoj vladaju svi poznati zakoni i pravila grupnog ponašanja kao i u drugim profesijama, dok to u slučaju amaterskog lopova ne može biti slučaj. Po našem mišljenju amaterski lopov se i ne može smatrati marginalnim čovjekom, jer inače pripada temeljnim društvenim grupama. Posebna važnost Sutherlandove studije po nama je baš prijelaz od tretmana jedne marginalne pojave kao devijantne na njeno proučavanje kao uobičajene i trajne društvene pojave.

Osim ovih praktičnih istraživanja pojedinih grupa, koje možemo smatrati marginalnima, pojedini pripadnici Čikaške škole i njeni nastavljači bavili su se marginalnošću i kao teoretskom kategorijom. Ovdje na prvom mjestu treba spomenuti rad E. V. Stonequista »The Marginal Man« (Marginalni čovjek) objavljen 1937. godine uz Parkov predgovor. Autor je ovdje ponešto proširio tematsku definiciju marginalca — pripadnika dviju kultura, proučavanjem druge generacije imigranata i potomaka mješovitih obitelji te na proučavanje pojedinih marginalnih grupa i trajanja njihove marginalizacije i nakon ukidanja ili napuštanja mehanizma u kojem je marginalizacija provedena na primjeru Židova izvan geta.¹²

Koncept marginalnosti na druga područja, koja nisu isključivo povezana s problemima imigranata i stranaca, proširili su i teoretski obradili A. W. Green u radu »A Re-examination of the Marginal Man Concept« (Ponovno istraživanje koncepta marginalnog čovjeka) 1948. godine¹³ i D. I. Golovensky u »The Marginal Man Concept. An Analysis and Critique« (Koncept marginalnog čovjeka. Analiza i kritika) objavljenom 1952. godine.¹⁴ Sa sociološke i psihološke strane zanimljivo je i proširenje koncepcije marginalnosti, koje je postavio D. Riesman 1954. godine o »tajnoj« marginalnosti ljudi, tj. subjektivnom nedostatku identiteta, ali ono u historiografskoj primjeni na starija razdoblja povijesti nema veće mogućnosti korištenja.¹⁵

¹⁰ F. M. Thrasher, *The Gang: A Study of 1313 Gangs in Chicago*, The University of Chicago Press, Chicago 1963², prema: O. Čaldarović, nav. dj., 154–157.

¹¹ E. Sutherland, *The Professional Thief by a Professional Thief*, The University of Chicago Press, Chicago 1965², prema: O. Čaldarović, nav. dj., 158–160.

¹² E. V. Stonequist, *The Marginal Man*, New York 1937, prema: Schermerhorn, nav. dj.

¹³ A. W. Green, *A Re-examination of the Marginal Man Concept*, *Social Forces*, br. 26, 1947–48, 167–171, prema: Schermerhorn, nav. dj.

¹⁴ D. I. Golovensky, *The Marginal Man Concept. An Analysis and Critique*, *Social Forces*, br. 30, 1951–52, 333–339, prema: Schermerhorn, nav. dj.

¹⁵ D. Riesman, *Individualism Reconsidered and Other Essays*, New York 1954, 154, prema: Schermerhorn, nav. dj.

Osim ovoga što smo dosada rekli o pojavi koncepcije marginalnog čovjeka u sociološkoj literaturi mislimo da je bitno naglasiti još jednu činjenicu, koju dosada u ovom radu nismo izrekli, a to je da sociolozi Čikaške škole polaze od problematike konkretnog pojedinca i njegovih osjećaja, a ne od apstraktnih shema društva i društvene svijesti. Iako nisu negirali društvene zakone i principe kolektivnih ponašanja, autori su bili svjesni njihove utemeljenosti u osjećajima i problemima običnog čovjeka, čime su pridonijeli izgradnji jedne humane koncepcije sociologije, po našem mišljenju vrlo prikladne i za primjenu u historiografskim istraživanjima. Tome je pogodovala i sama metodologija Čikaške škole, zasnovana na korištenju kvalitativnih metoda istraživanja, koje se u historiografskom istraživanju mogu nadomjestiti uključivanjem narativnih metoda prilikom izlaganja problema.

Za historiografska istraživanja radovi sociološke Čikaške škole su vrijedan poticaj, koji se može koristiti i u istraživanju teritorijalno mnogo širih i vremenski mnogo dugotrajnijih stanja i procesa, nego što su to sami autori činili zbog recentnog karaktera vlastite znanosti.

1.2. *Marginalne grupe kao predmet istraživanja historiografije*

Iako je proučavanje pojedinih grupa i pojava povezanih uz koncept marginalnog čovjeka staro gotovo koliko i sama historijska znanost, do njenog pretvaranja u zasebni predmet historiografskog istraživanja došlo je tek u drugoj polovini ovog stoljeća.¹⁶ U ovom dijelu svoga izlaganja bavit ćemo se samo radovima koji navedeno pitanje promatraju s teoretskog kuta, dok ćemo ostala djela koja su u jugoslavenskoj historiografiji tretirala to pitanje navesti u bilješkama prilikom pokušaja klasifikacije marginalnih slojeva u hrvatskim srednjovjekovnim društvima.

Prije nego prijedemo na prikazivanje tih radova potrebno je naglasiti da autori nisu točno razgraničili pojam marginalnosti od pojma isključenosti, iako su ga naznačili, a to sigurno ne mogu biti istoznačni pojmovi. Tako J. Le Goff u članku »Les marginaux dans l'Occident médiéval« (Marginalci na srednjovjekovnom Zapadu) govori o kriterijima njihovog isključivanja (!), iako i sam u uvodu navedenog rada kaže: »U 1964. godini, želeći prikazati sintetičku sliku civilizacije srednjovjekovnog Zapada, posvetio sam desetak stranica ne marginalcima (koncept još nije bio prodro u područje povijesti) nego isključenima.« Ista praksa se opaža i u jedinim radovima hrvatske historiografije o tom problemu. Riječ je o radovima T. Raukara »Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću« i N. Budaka »Servi i famuli -- primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima«. Zbog toga mislimo da je potrebno razgraničiti ta dva pojma, što ćemo pokušati i učiniti u nastavku rada.

U navedenom radu J. Le Goff zapravo je upozorio na postojanje razlike između marginalnih i isključenih, ali je nažalost nije dovoljno potcrtao. Pojmu marginalnosti postavio je kao granice pojmove isključivanja i uključivanja (ili paginacije), upozoravajući na potrebu da se marginalne pojave promatraju u njihovoj unutraš-

¹⁶ Ovamo bismo mogli ubrojiti niz djela historičara raznih historijskih škola poput: F. Curschmann, *Hungersnöte im Mittelalter*, Leipzig Studien, VI, 1900, 1—218; J. Hansen, *Zauberwahn, Inquisition und Hexenprozesse im Mittelalter*, Bonn 1900; A. Briod, *L'Assistance des pauvres au Moyen Age dans le pays de Vaud*, Lausanne 1926.

njoj dinamici, kao i dinamici društvenog razvoja. Iako u navedenom radu ima još mnogo drugih zanimljivih ideja i metodoloških odrednica, nećemo se ovdje na njih osvrtni, nego ćemo pokušati ukratko prikazati dvije klasifikacije marginalnih grupa i osoba koje autor daje.

U odjeljku »Tipologija marginalnosti« autor ih je podijelio na slijedeće skupine: isključeni ili određeni za isključenje (lopovi i prognanici, grešnici, stranci, prostitutke, samoubojice i heretici), prezreni (nosioci nečasnih zanimanja: plaćenici, bojadisari, koljači stoke te bolesnici, nemoćni, siromasi, žene, djeca, izvanbračna djeca i starci), pravi marginalci (deklasirani, umobolni, prosjaci i lihvari) i imaginarni marginalci (monstrumi i fantastična bića). Ne bismo se iz više razloga mogli složiti s navedenom podjelom. Glavni razlog za to je da neke od navedenih grupa ne smatramo ni isključenim ni marginalnim, a za neke od navedenih smatramo da bi i u autorovoj podjeli trebale zauzimati drugo mjesto, barem prema podacima koje nam pruža materijal iz naših krajeva. Ne vjerujemo da se hrvatska srednjovjekovna društva u tretiranju marginalaca i isključenika bitno razlikuju od suvremenih društava.

Objašnjavajući ideološke osnovice marginalnosti, autor nam pruža još jednu klasifikaciju marginalnih grupa i osoba. Smatrajući osnovicom marginalizacije društveni strah, autor ih grupira oko slijedećih pojmova:

- a) religija — krivovjerci
- b) bolest i tijelo — nemoćni, bolesni, gubavci, prostitutke
- c) identitet — stranci i Židovi
- d) protuprirodnost — homoseksualci, monstrumi
- e) fizička i socijalna stabilnost — skitnice, osobe bez zaposlenja i stalnog mjesta boravka, deklasirani
- f) rad — prosjaci i nečista zanimanja (određena tabuima krvi: koljači, plaćenici, novca: lihvari i nečistoće: bojadisari, pralje i kuhari).

Predaleko bi nas odvela detaljnija analiza autorovih kriterija, ali ne mislimo da ne odgovara stvarnom stanju stvari. Unatoč navedenim nedostacima djelo J. Le Goffa značajno je kao otvaranje novih tema i putova u svjetskoj medijevistici te mu ipak treba odati priznanje, jer je prvi svratio pozornost na ovu dotada isključivo sociološku kategoriju i njeno postojanje u srednjovjekovnim društvima.¹⁷

Rad T. Raukara »Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću« predstavlja dosad najsveobuhvatniji i najopsežniji prikaz razvoja komunalnih društava u dalmatinskim gradovima u XIV. stoljeću. Problemima marginalnih slojeva autor se bavi u posebnoj odjeljku »Marginalna društva« četvrtog dijela navedene rasprave »Sazrijevanje društva«, što je ujedno prvo svraćanje pozornosti na njih u okvirima hrvatske (i jugoslavenske) medijevistike.

Autor je ispravno ocijenio da se društvene strukture dotada proučavane u hrvatskoj historiografiji, ne poklapaju u potpunosti s pojmom gradskog društva, jer su to samo tzv. temeljne društvene klase. Time je iz promatranja društvene stvarnosti bio isključen velik broj društvenih grupa i pojedinaca, koje postoje na

¹⁷ J. Le Goff, *Les marginaux dans l'Occident médiéval*, u: *Les marginaux et les exclus dans l'histoire*, Paris 1979. (Prikaz je raden prema talijanskom prijevodu u: J. Le Goff, *Il meraviglioso e il quotidiano nell'occidente medievale*, Roma - Bari 1983, 165—172). Usporedi i prikaz N. Budaka u: *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, vol. 16, Zagreb 1983, 253—264.

njegovim rubovima. Osim toga, autor upozorava na trajno kretanje od temeljnih prema marginalnim slojevima društva i karakteristični osjećaj nesigurnosti srednjovjekovnog čovjeka, velikim dijelom uvjetovan baš time.

Autor se, zapravo, u svom proučavanju bavio marginalnim i isključenim slojevima i u svojoj klasifikaciji ih je i razgraničio, ali ne teoretskim izričajima. Kao još jednu zamjerku možemo uzeti što ih je sve podveo pod naziv »marginalna društva«, dok smatramo da treba razlikovati tri pojma: marginalni pojedinci, grupe i društva. Marginalni pojedinci tvore marginalne slojeve, dok su marginalne grupe puno određenije društvene kategorije, o čemu će još biti riječi.

Autor predlaže sljedeću klasifikaciju:¹⁸

- 1) siromasi
- 2) kronični bolesnici (gubavci, bolesnici, bogalji, duševni bolesnici)
- 3) heretici
- 4) politički krivci (izdajice, nevjernici, izgnanici)
- 5) kriminalci (krivotvoritelji, podžigači, lopovi, razbojnici, gusari)

Prve dvije grupe su u užem smislu marginalne, što i autor formulira u sljedećem izričaju: »To je sloj gradske sirotinje, bogalja i bolesnika koji se nalazi pored gradskih društava, ali se taj međusobni odnos ipak nikada ne prekida.« U nastavku poglavlja autor ukratko prikazuje društveni položaj navedenih grupa, zapravo, zbog same prirode izvora koje posjedujemo, stav temeljnih slojeva društva i same komune prema njima. Autor osim toga analizira stav komune prema tzv. došljacima, strancima koji se nalaze na njenom teritoriju i donosi njihovu hijerarhiju prema statutarnim odredbama iz koje se također može očitati pomak prema marginalnim slojevima društva. Tako kao temeljnu kategoriju došljaka prikazuje tzv. strance (forenses), potencijalne habitatore i članove temeljnih skupina komunalnog društva, a kao marginalne putnike, hodočasnike i skitnice.

Autor na kraju zaključuje da se komunalna društva kasnoga srednjeg vijeka u Dalmaciji po tretmanu marginalnih skupina nipošto ne razlikuju od suvremenih društava zapadne i srednje Europe.¹⁹

T. Raukar se u svom sljedećem radu vezanom uz društvenu problematiku dalmatinskih komuna, ovaj put XV. i prve polovine XVI. stoljeća, zapravo kronološkom nastavku prethodnog rada, u odjeljku »Raspon ekonomske podloge: komunalna elita, marginalne skupine« trećeg dijela rada »Privreda i društvene klase« ponovno bavio proučavanjem navedenih pojava. Ovaj put zanimao ga je kvantitativni omjer između siromaha i kompletnog stanovništva komune. Pritom je analizirao prvi popis zadarskog pučanstva iz 1527. godine i konstatirao da ukupan broj osoba označenih tim pojmom iznosi tek 1,09% gradskog pučanstva. Ispravno smatrajući da je broj siromaha bio mnogo veći, pogotovo u ozračju pogoršane političke situacije nadiranjem i provalama Turaka, autor ga tumači konstatacijom da se broj odnosi na fizički i biološki najnemoćniji sloj (iscrpljene i gubavce). Osim toga upozorava i na ulogu migracija prema talijanskoj obali Jadrana, kao činioca smanjivanja broja i odljeva ekonomski ugroženih slojeva iz dalmatinskih komuna.

¹⁸ Autor imena navedenih grupa ne navodi ovako, nego navodi njihove latinske nazive.

¹⁹ T. Raukar, Komunalna društva u Dalmaciji u XIV stoljeću, Historijski zbornik (dalje: HZ), god. XXXIII—XXXIV (1), Zagreb 1980—81, 139—209. O marginalnim grupama autor piše od str. 183—193.

Autor se ograničio samo na neke od marginalnih slojeva, iako osnovne, te nije prikazao sve marginalne slojeve komunalnog društva (npr. prostitutke, Židove, čarobnjake itd.), ali je ovim radom zacrtao principe pomoću kojih ih možemo istraživati. Njegovo djelo je, prema tome, značajan pomak unutar hrvatske (i jugoslavenske) medijevistike.²⁰

Osim navedenih radova, barem koliko je meni poznato, unutar jugoslavenske medijevistike teoretski se problemom marginalnih slojeva bavio još samo N. Budak. Autor je u nizu radova iscrpno obradio serve i famule, sloj neslobodnih i poluslobodnih ljudi u komunalnim društvima u Dalmaciji. Ovdje nas zanima njegov rad »Servi i famuli — primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima«, koji smo već spomenuli, a u kojem teoretski obrazlaže svoje stajalište o njihovoj marginalnosti. Autor smatra da su servi prodajom svoje osobe i tijela izgubili identitet, a da ga ni oslobođanjem ne vraćaju u potpunosti, te da i kao oslobođenici i dalje gravitiraju prema marginama društva. Ne bismo se mogli složiti s tim stajalištem. Mislimo da za komunalna društva, zasnovana na antičkim tradicijama, status slobodnog čovjeka nije bitna kategorija za određivanje nečijeg identiteta te da se ovdje radi samo o sklapanju jednog određenog vida poslovnog odnosa. Prema tome navedene grupe ostaju među temeljnim slojevima društva, iako zauzimaju najniže mjesto na društvenoj ljestvici, uvažavajući da se zbog toga niskog socijalnog statusa donekle preklapaju s određenim marginalnim slojevima (npr. siromasima).²¹

2.1. Marginalni i isključeni — pokušaj definiranja i klasifikacije

Da bismo lakše mogli odrediti razliku pojma marginalnog od isključenog, prvo ćemo ukratko opisati pojedine kategorije ljudi čiji društveni status možemo odrediti tim pojmovima. Pritom je važno naglasiti da pojedine temeljne društvene strukture (država i crkva) i društvo u širem smislu mogu prema navedenim ljudima zauzimati različito, pa čak i oprečno stajalište. Prilikom opisivanja pojedinih kategorija postavljat ćemo slijedeća pitanja:

- pripadaju li osnovnoj proizvodno-uslužnoj djelatnosti u ekonomskoj strukturi društva?
- pokazuje li društvo prema njima određenu brigu i pruža li im zaštitu?
- smatra li društvo njihovo djelovanje časnim i korisnim?
- poduzimaju li se protiv njih konkretne zakonske mjere?
- je li njihovo potiskivanje na rubove društva rezultat društvenog stava ili slobodnog izbora osobe?
- predstavljaju li strogo definiranu grupu (formalno ili neformalno ustrojenu) ili društveni sloj (zbir pojedinaca)?

Prije nego donesemo konačan sud o marginalnim i isključenim slojevima srednjovjekovnih društava, potrebno je obraditi slijedeće grupe:

²⁰ Isti, Komunalna društva u Dalmaciji u XV st. i u prvoj polovini XVI stoljeća, HZ, god. XXXV (1), Zagreb 1982, 43—118. O marginalnim grupama autor piše na str. 81—82.

²¹ N. Budak, Servi i famuli — primjer isključivanja i marginalizacije u našim komunalnim društvima, Radovi Instituta za hrvatsku povijest, vol. 18, Zagreb 1985, 249—255.

1) *Došljaci (advenae)* predstavljaju kategoriju osoba koje se ne nalaze u svom stalnom mjestu boravka, pa prema tome nemaju u društvu u kojem se trenutno nalaze svoju tradiciju i legitimitet koji im ona pruža.

a) *Stranci (forenses)* predstavljaju grupu koja duže boravi unutar nekog komunalnog društva, ali još nije u njemu trajno naseljena. Pripadaju osnovnim proizvodno-uslužnim djelatnostima društva (trgovci, strani majstori), a mogu čak u njemu obavljati osnovne službeničke i upravne funkcije (liječnici, notari, funkcionari komune). Društvo njihovo djelovanje smatra vrlo korisnim i časnim, što se u slučaju plaćenih službenika očituje u relativno visokim prihodima i poštovanju kojim ih komuna nagrađuje. Njihov položaj rezultat je isključivo osobnog izbora, a ne možemo ih smatrati društvenom grupom, jer osim neformalnih prijateljskih veza sa sunarodnjacima i sugrađanima u stranom gradu ne sklapaju nikakve druge društvene formacije, pa ih smatramo društvenim slojem.²²

Izvan komunalnog svijeta kategorija stranaca u punom smislu riječi ne postoji. Pokretljivost je isključivo vezana uz građanski ili feudalni sloj, koji u okvirima viteštva razvija određeni vid internacionalizma. U okviru prvog staleža (crkvenih osoba) pogotovo ne može biti govora o toj kategoriji zbog njenog internacionalnog ustrojstva i svijesti o jedinstvu (barem idealnom).

b) *Hodočasnici (peregrini, romari, palmarii)* i c) *putnici (viatores)* predstavljaju kategoriju koja je u svim tipovima srednjovjekovnih društava potpuno prolazna. Karakterizira ih postojanje odredišta putovanja i stalno mjesto boravka. U samim mjestima kroz koja prolaze ne obavljaju nikakvu temeljnu proizvodnu ili uslužnu djelatnost, nego su samo njeni korisnici. Društvo im pruža smještaj i zaštitu na svom terenu i ne smatra ih štetnom i nečasnom pojavom, nego pojavom koju je dužno podržavati (naročito hodočasnike). Njihovo stanje isključivo je rezultat njihovog slobodnog izbora. Hodočasnici, za razliku od putnika, pripadaju posebnoj društvenoj grupi, kako u toku samog hodočašća tako i nakon njegova završetka, kao članovi internacionalnih i nacionalnih hodočasničkih bratovština (bratimi).²³

d) *Skitnice (vagabundae)* za razliku od dvije prije navedene skupine nemaju stalno mjesto boravka niti određeni cilj putovanja. Društvo se prema njima

²² U bilješkama ćemo donositi samo najvažnije radove koji tretiraju položaj marginalnih skupina u hrvatskim srednjovjekovnim društvima, bez namjere da damo o tome potpun pregled. O položaju stranaca vidi: G. N o v a k, Povijest Splita, sv. I, Split 1957, 263—264; T. R a u k a r, Cives, habitatores, forenses u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, HZ, god. XXIX—XXX, 1976—77, 139—150. O integraciji pojedinih stranaca vidi: D. D i n i ć-K n e ž e v i ć, Petar Pantela, trgovac i suknar u Dubrovniku, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, god. XIII, sv. 1, 1970, 87—144; T. R a u k a r, Ser Baptista de Augubio, civis Spaleti, Mogućnosti 26, Split 1979, br. 1, 108—118.

²³ O hodočasnima vidi: I. Č r n ĩ ć, Imena Slovenin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453. godine, Rad JAZU, knj. LXXIX, Zagreb 1886, 1—70; L. J e l i ć, Hrvatski zavod u Rimu, Vjestnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arkiva, god. IV, sv. 1, Zagreb 1902, 1—55; V. M a ž u r a n i ć, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1908—1922 (pretisak: 1975), pojam: Hodočastnik, 398—399; J. K o l a n o v i ć, Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku, Croatica Christiana Periodica (dalje: CCP), god. VI, Zagreb 1982, br. 9, 13—35; N. M. R o š ĩ ć, Hrvatska hodočašća u Loreto, CCP, god. VII, 1983, br. 11, 88—96; Zbornik »Naša prošteništa i Crkva na putu«, ur. A. R e b i ć, Zagreb 1985, 468—692; J. R i c h a r d, Križari i putnici u srednjovjekovnoj Slavoniji, CCP, god. X, 1986, br. 18, 27—39. O putnicima vidi: J. T a d i ć, Promet putnika u starom Dubrovniku, Dubrovnik 1939.

postavlja negativno i nastoji da ih onemoguću ili protjera sa svog teritorija. Skitnja se smatra nekorisnom i nečasnom, drži se da je posljedica lijenosti i da unosi nered u društvenu strukturu. Protiv skitnica se poduzimaju određene zakonske mjere usmjerene na njihovo uklapanje u društvo ili istjerivanje iz njega. Osim ekonomskih razloga skitalaštvo još uvijek ima dobrovoljan karakter. Skitnice nisu pripadnici određene društvene grupe, unatoč određenoj solidarnosti i znakovima raspoznavanja te posebnim žargonima kojima se služe.²⁴

e) *Prognanici (exbaniti)* predstavljaju posebnu skupinu unutar skupine došljaka, ako ih promatramo iz pozicije gradova u kojima borave tokom prognostva. U međuvremenu dodiruju se i sa skupinom skitnica. Društva u kojima se nasele u principu im ne pružaju nikakvu zaštitu, osim iz političkih razloga, te je njihova egzistencija vrlo nesigurna i nestabilna. Nasuprot tome, promatramo li ih iz pozicije matičnog mjesta, ne predstavljaju samo marginalnu nego u potpunosti isključenu grupu. Društva iz kojih su protjerani poduzimaju stroge zakonske mjere da bi omela njihov povratak obično i pod prijetnjom smrtno kazne. Uzroci za protjerivanje mogu biti političke prirode, te ponovna afirmacija u društvu zavisi od promjene političkih prilika, ali i krivične prirode, npr. zbog silovanja i drugih težih zločina. U tom je slučaju prognostvo često privremena mjera kojoj se određuje vrijeme trajanja, a katkad čak i mjesto prisilnog boravka u nekom od prijateljskih gradova matičnoj zajednici, ukoliko se prognanik nakon isteka kazne želi vratiti u nju. U slučaju političkih prognanika potiskivanje je isključivo rezultat društvenog stava, a prognanici predstavljaju samo društveni sloj, iako mogu imati i određenu organizaciju radi borbe za povratak u vlastito društvo.²⁵

2) *Krivovjerci (heretici)* predstavljaju sloj isključenika iz Crkve zbog teoloških neslaganja s javno prihvaćenom doktrinom. Srednjovjekovno društvo njihovo djelovanje smatra vrlo štetnim i opasnim te protiv njih poduzima oštre mjere usmjerene na njihovo prihvaćanje službene doktrine ili potpuno fizičko uništenje. Mogu pripadati svim društvenim staležima i obavljati sve ekonomske djelatnosti, do trenutka razotkrivanja. Njihovo isključivanje često je rezultat društvene prisile, iako je preuzimanje određenog uvjerenja svakako stvar slobodnog izbora. Tvore specifičnu društvenu grupu, čak i s formalnom organizacijom, a u određenim povoljnim okolnostima mogu se razviti i do marginalne crkve, koja u određenim područjima može egzistirati paralelno ili čak imati i prevlast nad službenom Katoličkom crkvom.²⁶

²⁴ O skitnicama je pisao jedino Raukar u navedenom radu o dalmatinskim komunama u XIV. stoljeću.

²⁵ Tadić, nav. dj.

²⁶ Mažuranić, nav. dj., pojam: Hereza, 383—390; M. Marjanović, Aristodije Zadrnin, herezija rha bosanski, Zadarska revija (dalje: ZR), god. I, Zadar 1952, br. 1, 3—10, br. 2, 9—15, br. 3, 13—21, br. 4, 12—16; M. Brandt, Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV stoljeća, Zagreb 1955; Isti, Susret viklifizma s bogumilstvom u Srijemu, Starohrvatska prosvjeta (dalje: SP), ser. III, sv. 5, Zagreb 1956, 33—64; J. Šidak, Studije o crkvi bosanskoj i bogumilstvu, Zagreb 1975; F. Šanjek, Bosansko-humski krstjani i katarsko-dualistički pokret u srednjem vijeku, Zagreb 1975; S. Antoljak, »Heretici« u srednjovjekovnom Zadru i njegovoj okolici (Prilog proučavanju povijesti patarenstva u Dalmaciji), Radovi Instituta JAZU u Zadru, sv. XXI, 1974, 7—27.

3) *Izopćenici (excommunicatissimi)* predstavljaju sloj isključenika iz Crkve zbog drugih razloga. Također mogu pripadati svim staležima i profesijama, pa čak i vrhu društvene ljestvice. Odnos društva prema izopćenicima mijenjao se tokom stoljeća ovisno o njihovu broju i razlozima izricanja ekskomunikacije. Država protiv njih uglavnom ne poduzima određene mjere, ali to čini Crkva i sami društveni slojevi (određenim vidovima otpora). Potiskivanje je prvenstveno rezultat crkvenog stava, a izopćenici, u načelu, predstavljaju marginalne pojedince.

4) *Vračari (malefici)* predstavljaju društvenu grupu osoba koje se bave magijom i čaranjem, dakle profesijom povezanom s uspostavljanjem veza s natprirodnim silama. Često pripadaju nekom drugom društvenom sloju, a društveni se stav mijenjao tokom stoljeća. Crkveni stav je u principu bio negativan i doveo je do sistematskog progona čarobnjaka od državnih vlasti. Stav ostalog dijela društva bio je dvoznačan. S jedne strane obraćali su im se za usluge i pomoć, a s druge ih se bojali, smatrali ih opasnim i nečasnim zbog pretpostavljene veze sa Đavolom. Bavljenje magijom rezultat je vlastite odluke, a samo je njihovo potiskivanje rezultat crkvenog i državnog stava.²⁷

5) *Lihvari (usurarii)* predstavljaju također društveni sloj čija se marginalizacija vrši pod utjecajem Crkve. Kamate su od Crkve osuđene kao grešne, pa su protiv lihvara poduzimane određene crkvene kazne (izopćenja, zabrana crkvenog pogreba i sahrane na groblju), ali i državne (iako iz praktičnih razloga slabo provedene) kazne. Budući da nisu bili sputani crkvenim zabranama, novčarstvom su se često bavili Židovi. Potiskivanje kršćanina lihvara rezultat je njegova osobnog izbora, a lihvari nemaju određenu društvenu organizaciju te predstavljaju društveni sloj.²⁸

6) *Siromasi (pauperes)* najmanje su jedinstveni marginalni sloj srednjovjekovnih društava. Sadrže širok raspon osoba i slojeva u ovisnosti o intenzitetu i uzroku zapadanja u bijedu. Pod utjecajem kršćanstva, a naročito stvaranjem gotičkog senzibiliteta, njihovo se stanje ne smatra sramotom nego nesrećom, te društvo provodi određene mjere da im olakša položaj i zaštiti ih. Jedino je stav prema profesionalnim prosjacima oštrije. Pad u bijedu rezultat je socijalno-ekonomskih danosti i ne uključuje slobodnu volju.²⁹

7) *Bolesnici (infirmi)* u većini slučajeva ne predstavljaju marginalnu pojavu osim zaraznih kroničnih bolesnika i bolešću iscrpljenih pojedinaca, koji ulaze u prethodnu skupinu. Od zaraznih kroničnih bolesnika u srednjem vijeku poznati su razni oblici leproznih i, na samom kraju srednjovjekovnog razdoblja, prve pojave sifilitičara. Lepra se također ne smatra sramotom, nego nesrećom, ali i velikom opasnošću za ostatak društva. Samim oboljenjem bolesnici gube sve svoje socijalno-

²⁷ I. K. Tkalčić, Parnice protiv vješticama u Hrvatskoj, Rad JAZU, knj. CIII, Zagreb 1891, 83–116; Mažuranić, nav. dj., pojam: Bajanje, 13–19; V. Bayer, Ugovor s Đavolom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi, a napose u Hrvatskoj, Zagreb 1953; P. Skrivaneli, O vješticama na otoku Hvaru, Prilozi povijesti otoka Hvara, knj. IV, Hvar 1974, 80–90.

²⁸ Mažuranić, nav. dj., pojam: Kamata, 477–478, Lihva, 596–597; A. Teja, Aspetti della vita economica di Zara dal 1289. al 1409. Parte I: La pratica bancaria, Zadar, 1936, 37–39.

²⁹ O siromasima je izričito pisao samo Raukar. Ostale radove u kojima se obrađuju i problemi vezani uz njih donijet ćemo u bilješkama tokom razmatranja o siromasima i hospitalima.

-ekonomske funkcije i moraju se povući u izolaciju. Društvo poduzima niz mjera da im olakša i zaštiti ih, ali i da se zaštiti od njih. Potiskivanje je u potpunosti rezultat biološke nužde. Zbog prisilne izolacije i grupiranja gubavci tvore zasebnu društvenu grupu, često i s elementima formalne organizacije.³⁰

8) *Duševni bolesnici (mentecepati)* također se tretiraju kao nesretnici, ali je odnos prema njima u principu gori nego prema tjelesnim bolesnicima. Država poduzima određene mjere da zaštiti njih i njihovu imovinu, ali im konkretniju pomoć u ono vrijeme nije bilo moguće pružiti.³¹

9) *Nakaze (monstra)* tumače se kao predznak nesreće. Budući da je vjerojatno da nisu u onim uvjetima mogli dugo preživjeti, o njima postoji vrlo malo podataka i nisu mogli, zapravo, ni oformiti specifičnu društvenu grupu, a ni društvo nije moglo o njima potpuno odrediti svoj stav.³²

10) *Homoseksualci (sodomitae)* smatraju se jednom od najgorih devijacija ponašanja. Pripadaju različitim društvenim strukturama, ali društvo u slučaju njihovog razotkrivanja uglavnom teži njihovom potpunom fizičkom uništenju. Sodomija se može tretirati kao vid bolesti, ali je njezino provođenje ipak rezultat slobodnog izbora. Zbog stanja potpune ilegalnosti homoseksualci predstavljaju društveni sloj, a ne grupu.³³

11) *Nezakonita djeca (bastardi)* obično su djeca iz veze očeva višeg socijalnog položaja i majki nižeg, a vrlo često i djeca osoba koje iz nekog razloga ne mogu sklopiti zakoniti crkveni brak. Obično pripadaju majčinom socijalno-ekonomskom sloju, a česte su zakonske intervencije kojima se definira njihov položaj. Posebna grupa unutar ove skupine, iako ne samo iz njenih redova, jesu nahočad za čiju se zaštitu poduzimaju odgovarajuće mjere i donekle je odnos prema njima čak i humaniji nego u kasnijim razdobljima. Predstavljaju društveni sloj, u koji upadaju rođenjem ili napuštanjem od roditelja i koji u mnogo čemu određuje njihov društveni status (različite odredbe o vršenju nekih funkcija, o nasljeđivanju itd.).³⁴

12) *Prostitutke (meretrices)* tvore posebnu društvenu grupu koja zarađuje heteroseksualnim odnosima. U tu grupu možemo još pribrojiti i prilježnice, nevjenčane supruge pojedinih muškaraca. Seksualni moral je u srednjem vijeku bio dosta slobodniji nego u kasnijim razdobljima, ali se prostitutke ipak nalaze vrlo nisko na srednjovjekovnoj ljestvici vrijednosti. Društvo, istina, protiv njih ne poduzima mjere fizičkog progona, ali ih na razne načine svodi u podređeni položaj. Njihova

³⁰ C. Fisković, Splitski lazaret i leprozorij, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae (dalje: Acta), god. III, br. 1—2, 1963, 5—26.

³¹ L. Glesinger, Psihijatrija u srednjovjekovnoj Hrvatskoj, Rasprave i građa za povijest nauka, knj. I, Zagreb 1963, 125—153; S. Bančić, Povijesna građa o zaštiti, odgoju i obrazovanju mentalno retardiranih u Hrvatskoj do II svjetskog rata, Zagreb 1982, 9—13.

³² Podatak o jednom nakaznom djetetu nalazi se u Memoriale Pauli de Paulo, ur. F. Šišić, Vjesnik kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljskog arhiva, god. VI, 1904, 33.

³³ Mažuranić, nav. dj., pojam: Blud, 68—71, Sodomija, 1344—1345; B. Krekić, Abominandum Crimen. Kažnjavanje homoseksualaca u renesansnom Dubrovniku, Dubrovački horizonti 28, Zagreb 1988, 45—52.

³⁴ Mažuranić, nav. dj., pojam: Kopile, 525; R. Jeremić—J. Tadić, Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, sv. II, Beograd 1939, 199—209; M. Škarica, Nahodišta i nahodi u Dalmaciji, Radovi Instituta JAZU u Zadru (dalje: RI JAZU), knj. VIII, 1961, 231—262; R. Jelić, Zadarsko nahodište, RI JAZU, knj. X, 1963, 213—289.

profesija je, unatoč socijalnim danostima, ipak slobodno izabrana. Položaj prostitutki jače će se pogoršati nakon pojave sifilisa u Europi, kada dolazi i do pooštavanja seksualnog morala.³⁵

13) *Svodnice (rufiane)* su za razliku od prostitutki mnogo oštrije tretirane. Budući da ne zarađuju vlastitim, nego tuđim tijelom, njihov se prijestup shvaća kao teži, pa i državna vlast prema njima zauzima mnogo oštriji stav, koji vodi do njihovog potpunog isključivanja. Svodnice u principu, zbog ilegalnosti djelovanja, možemo ipak prije smatrati slojem nego grupom.³⁶

14) *Krvnici (tortores)* bili su dobro plaćeno, ali ipak prezreno zanimanje, što možemo konstatirati i iz činjenice da je gradovima teško bilo naći ljude voljne da obavljaju tu službu. Često se obavljanje te službe povezivalo s opraštanjem neke kazne i prisiljavanjem počinioca da je prihvati. U principu su ipak predstavljali slobodno izabranu profesiju. Predstavljaju društvenu grupu formalno ustrojenu poput drugih zanimanja, tako da pojedini krvnici imaju i titulu magistra.³⁷

15) *Lopovi (latrones)*, 16) *razbojnici (robatores)*, 17) *falsifikatori (falsarii)* i 18) *gusari (piratae)* profesionalne su grupe kriminalaca, koje trajno postoje. Smatramo da zločini koji se počinju jednom i bez odgovarajućeg profesionalnog karaktera ne dovode do marginalizacije, osim ako je kazna za njih progonoštvom, a u tom je slučaju marginalna osoba prognanik, a ne zločinac. Ove četiri grupe nasuprot tome imaju svoju društvenu strukturu i trajni karakter, a u slučaju gusara ponegdje su dostigli i stupanj organizacije zasebnog tipa društva. Država ih u principu progoni i poduzima mjere protiv njih, ali više ovisi o njejoj snazi i okolnostima koliko će biti u stanju da ih provodi.³⁸

19) *Židovi (Judaei)* predstavljaju posebnu kategoriju unutar svijeta na rubovima srednjovjekovnih društava. Često ekonomski vrlo moćni, s ekonomskim interesom u novčarskim poslovima i zaštićeni od okolnih slojeva društva određenim mjerama države (ugovori, geto). Židovi formiraju vlastito društvo koje egzistira paralelno i djelomično odvojeno od ostalih. Unatoč tome okružuje ih atmosfera određenog neprijateljstva. Židovi su dijelom diskriminirani od kršćanskih sugrađana, ali dijelom i sami, radi očuvanja vlastitog identiteta podržavaju svoju izdvojenost.³⁹

³⁵ Mažuranić, nav. dj., pojam: Bludnica, 71; J. Lučić, Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća, Zagreb 1979, 159—161; S. P. Novak, Teatar prostitucije u starom Dubrovniku, Dubrovnik, god. XXIX, br. 1/2, 1986, 49—55.

³⁶ P. Kolenđić, Vještice u Šibeniku XV. vijeka, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXVI, Zagreb 1928, 358—370.

³⁷ Mažuranić, nav. dj., pojam: Krvnik, 554.

³⁸ Mažuranić, nav. dj., pojam: Tat, 1443, Krađa, 531—534, Grabež, 334—338, Razbojstvo, 1226—1227, Krivotvorac, 540, Gusar, 367.

³⁹ G. Sabalich, Sotto San Marco, Zadar 1901, 99—140; Mažuranić, nav. dj., pojam: Žid, 1708—1713; G. Novak, Židovi u Splitu, Split 1920; U. Inchiostrì, Acceni agli Ebrei nei documenti e statuti Dalmati del Medio Evo, Archivio storico per la Dalmazia, god. V, Rim 1929—30, vol. VIII, fasc. 46, 1/471—10/480; Teja, nav. dj., 87 i d.; B. Franchi, Gli Ebrei in Dalmazia, Estratto dal San Marco, Organo del Fasci di combattimento della Dalmazia, Zadar 1939, 66; J. Tadić, Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća, Sarajevo 1937; A. Piasevoli, Frammenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII stoljeća, Zbornik »Zadar«, 1964, 29—30; D. Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split 1971; N. Klaić—I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku, Zadar 1976, 447—449.

20) *Romi (Zingari)* do sredine XV. stoljeća još nisu marginalna grupa. Prilikom njihovog proučavanja treba imati u vidu jednu činjenicu: Rome po načinu života možemo podijeliti na dvije grupe, selilačku i trajno naseljenu. Do njihovog potiskivanja dolazi tek nakon pojave selilačkih grupa Roma sredinom XV. stoljeća, kada se nametnula ideja da je to narod skitnica, te je po tom principu došlo do njihovih progona u kasnijem periodu. Po analogiji negativan stav prema skitalačkim Romima (čergašima) proširio se i na ostale grupe Roma, dotada potpuno uklopljene u srednjovjekovna društva. Zbog toga Rome možemo promatrati kao potencijalnu marginalnu grupu, a u određenim trenucima i kao potencijalne isključenike.⁴⁰

Ovdje smo analizirali samo one grupe koje se spominju u našim (i to objavljenim ili korištenim) izvorima. Prilikom analize neobjavljenog arhivskog materijala vjerojatno će se pronaći postojanje još nekih grupa ili slojeva, a ove već postojeće moći će se detaljnije i potpunije ocijeniti i opisati. Navedene pretpostavke moći će se verificirati tek nakon detaljne analize svake od navedenih grupa.

Kada sažmemo rezultate prethodne analize, može se uočiti nekoliko stvari. Jednu grupu čine osobe čija je marginalnost vrlo slaba ili nije trajnog karaktera i prema kojima društvo u načelu zauzima pozitivan stav (stranci, hodočasnici, putnici). Romi još nisu marginalizirani, a Židovi su blizu, s tom razlikom da je društveni stav prema njima promjenljiv i povezan s nizom drugih karakteristika (bavljenjem novčarstvom, jer nisu ograničeni crkvenim zabranama, te konstantnim stanjem vjerske neuklopljenosti u srednjovjekovno društvo).

U drugu grupu možemo svrstati osobe čija je marginalnost trajna, ali izazvana isključivo vanjskim razlozima bez sudjelovanja njihove volje. Društvo im uglavnom pruža pomoć i zaštitu, a njihovo stanje tretira se kao nesreća, a ne krivica (siromasi, kronični i zarazni bolesnici, duševni bolesnici, nakaze, izvanbračna djeca i nahoćad).

Treću grupu čine osobe koje se bave određenim zanimanjima, koja su od društva tretirana kao nužna i nečasna, a njihovo se obavljanje tolerira (krvnici, plaćenici, prostitutke, lihvari).

Četvrtu skupinu vrlo blizu isključenicima čine skitnice i profesionalni kriminalci, protiv kojih se poduzimaju konkretne zakonske mjere od državnih, ali ne i crkvenih vlasti.

Petu skupinu čine isključenici, uglavnom progonjeni od obadvije vlasti ili osobe, čija je marginalnost ili isključenost rezultat tog progona (krivovjerci, čarobnjaci, homoseksualci, svodnici i prognanici).

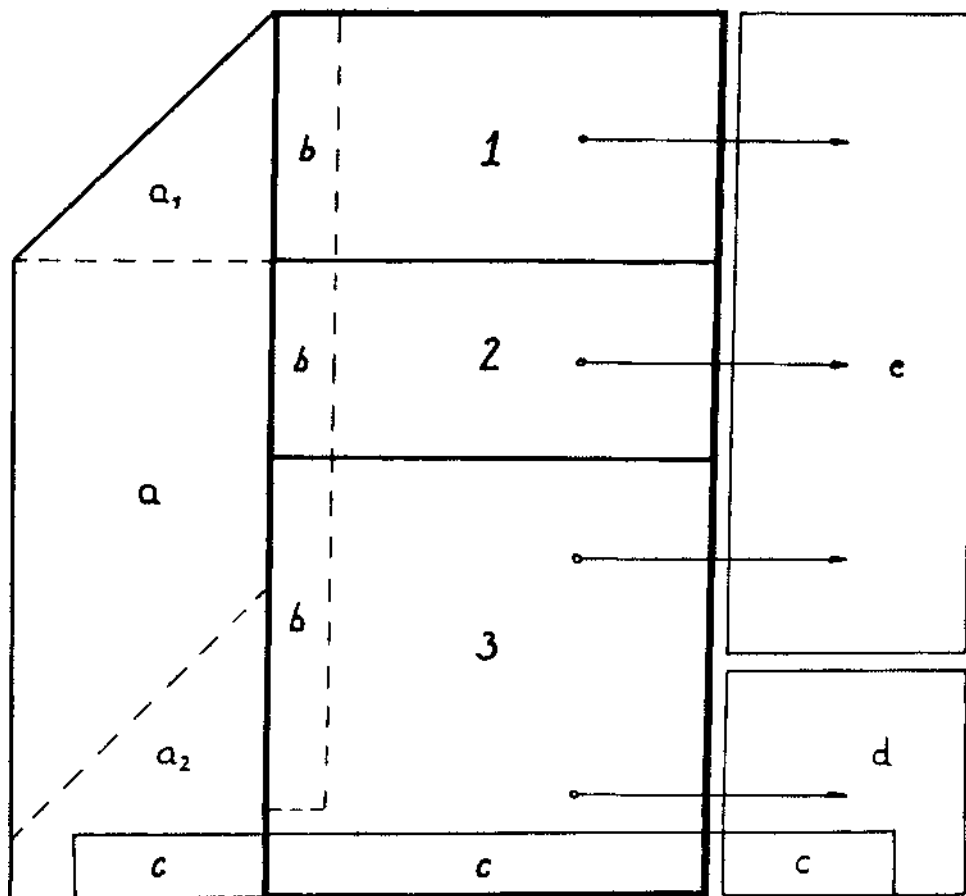
Većina osoba koje se potiskuju na društveni rub pripadnici su nižih društvenih slojeva. Najmanja mogućnost postoji za članove svećeničkog staleža, dok je od toga nešto zamjetniji udio plemstva i bogatog građanstva. Čak i u grupi bolesnika, kod koje ne mogu postojati klasne i staleške razlike, vidljivo je da većina pripada nižim društvenim slojevima (zbog lošijih uvjeta života otpornost organizma bila je manja). Kod isključenika društveni položaj uglavnom ne predstavlja jamstvo sigurnosti (vidi tablicu 1).

Prema kriterijima po kojima se potiskivanje ili isključivanje vrši možemo ih podijeliti na 6 grupa (vidi tablicu 2).

⁴⁰ Đ. Petrović, Društveni položaj Cigana u nekim jugoslavenskim zemljama u XV i XVI veku, *Jugoslavenski historijski časopis* 1976, br. 1—2, 45—66; S. Berberski, Romi u pretprogoniteljskoj eri, *ZR* 1979, br. 4, 415—422.

Tablica 1.

TEMELJNI SLOJEVI DRUŠTVA, MARGINALNI I ISKLJUČENI

1	Svećenstvo	a	marginalne grupe, slojevi i osobe
2	Plemstvo	a ₁	svećenici zaraženi leptom
3	Pučani, distrikualci, slobodni seljaci, kmetovi	a ₂	marginalne osobe koje su pripadnici isključivo trećeg staleža (npr. prostitutke, krvnici)
		b	Romi (potencijalni marginalci, ulaze u sva tri staleža)
		c	Židovi
		d	isključenici isključivo iz trećeg staleža (npr. svodnici)
		e	isključenici bez obzira na stalež

Tablica 2.

KRITERIJI MARGINALIZACIJE I ISKLJUČIVANJA

Kriterij:	marginalnost	između marginalnosti i isključenosti	isključenost
1) prolaznost u društvu ili pripadnost drugom društvu	STRANCI HODOČASNICI PUTNICI	PROGNANICI	
2) bavljenje nečasnom ili štetnom profesijom	KRVNICI PROSTITUTKE	LIHVARI KRIMINALCI (profesionalni) SKITNICE	SVODNICI
3) religiozna neuklopljenost	HERETIČKE CRKVE ŽIDOVSKJE ZAJEDNICE	ČAROBNJACI	KRIVOVJERC IZOPĆENICI
4) nedostatak društvenog legitimiteta	IZVANBRAČNA DJECA NAHOČAD		
5) bolest i iscrpljenost	SIROMASI I BOLESNICI (kronični nezaraзни) GUBAVCI (kronični zarazni bolesnici) DUŠEVNI BOLESNICI		
6) protuprirodnost	NAKAZE		HOMO- SEKSUALCI

Svjesni smo da i ova, kao i ostale podjele predstavlja samo pokušaj da se u određene društvene pojave unese red, radi njihovog lakšeg proučavanja i prikazivanja, a da je njome teško obuhvatiti svu složenost, dramatičnost i težinu navedenih problema.

Prije nego prijedemo na pregled institucija pomoću kojih je društvo pokazivalo brigu za marginalne skupine ili se štitilo od opasnosti koju su pojedine od njih predstavljale potrebno je ukratko definirati dva osnovna pojma: marginalnost i isključenost. Smatramo da je MARGINALNOST društvena kategorija u kojoj se nikad potpuno ne prekida društvena uloga i djelatnost pojedinca i u kojoj društvo (u najširem smislu te riječi) ne prestaje smatrati navedene osobe svojim članovima i za njihovu zaštitu poduzima određene mjere. Nasuprot tome ISKLJUČENOST je takvo stanje u kojem se društvene veze potpuno prekidaju i društvo čak teži i

njihovom potpunom uklanjanju. Iz tablice 2. je vidljivo da je broj isključenih mnogo manji nego marginalnih, a da se sve skupine ne mogu strogo smjestiti ni u jedan od ova dva pojma, te da uz njih paralelno egzistira i treća skupina, koja se po nekim elementima društvenih odnosa može smjestiti u marginalne, a po nekim u isključene skupine srednjovjekovnih društava.

2.2. Institucije društvene prevencije

Kao posljednje poglavlje ove teoretske razrade položaja marginalnih slojeva srednjovjekovnih društava potrebno je ukratko promotriti i institucije namijenjene njihovoj zaštiti. Neke od tih institucija ujedno predstavljaju i društvenu samoobranu, a neke su isključivo namijenjene zbrinjavanju marginalnih slojeva.

Osnovna institucija u kojoj su se zbrinjavali siromasi bili su *hospitali*. Hospitali srednjeg vijeka predstavljaju kombinaciju bolnice i ubožnice namijenjenu prihvaćanju i brizi o napuštenim i fizički krajnje iscrpljenim slojevima sirotinje. U početku se nalaze unutar samostana pojedinih crkvenih redova, dok se kasnije pretežno susreću u gradovima nakon obnove gradskog života u XII. stoljeću. Obično su imali plaćenu upravu i sami siromasi nisu u njoj sudjelovali.⁴¹

Zbrinjavanju gubavaca bili su posvećeni *leprozoriji*. Oni ujedno predstavljaju i društvenu samoobranu, jer je kao zarazna bolest guba predstavljala izrazitu društvenu opasnost. Zahvaljujući navedenoj mjeri izolacije guba se u Europi povukla krajem XV. stoljeća, da bi gotovo potpuno iščezla do XVII. stoljeća. Sami gubavci imali su određenu organizaciju na čelu s posebnim starješinom, obično najstarijim od gubavaca, a njihove pravne poslove i ekonomsku brigu o njima vodili su posebno određeni prokurator, vrlo često ugledni građani i plemići.⁴²

Vrlo bliska hospitalima bila su i *nahodišta* namijenjena zbrinjavanju napuštene djece. Mjera je bila potaknuta i brigom o sprečavanju abortusa, često povezivanih s magijom (kao ometanje krštenja) i ubijanja ili napuštanja tek rođene djece. Nahodišta su obično bila pod upravom komuna, koje su nad njima vršile nadzor, da bi se postupak odvijao humanom.⁴³

Uz kompleks osiguravanja sigurnosti putnika i naročito hodočasnika povezan je i nastanak *viteških redova* angažiranih tom djelatnošću. Prvi viteški red osnovan u XII. stoljeću, templari ili hramovnici bio je prvenstveno usmjeren na brigu o hodočascima, ali se bavio i liječenjem siromašnih. Njegov bolesnika posebno su se bavili ivanovci ili vitezovi hospitala Sv. Ivana Jeruzalemskog i njemački viteški red ili vitezovi hospitala Sv. Marije Njemačke.⁴⁴

Određenu socijalnu notu ima i pojava *javnih kuća* (*prostibula*). Izgleda da im je prvenstveni cilj bio zbrinjavanje lutajućih prostitutki, radi njihove zaštite, i kanaliziranje njihove djelatnosti, radi ograničavanja nemoralna. Srednjovjekovno doživljavanje seksualnog morala bilo je mnogo manje strogo nego u kasnijim stoljećima pri čemu je pojava sifilisa odigrala značajnu ulogu. Nemoral je u srednjem vijeku bio

⁴¹ Literaturu o srednjovjekovnim hospitalima donijet ćemo u bilješkama uz poglavlje o hospitalima. Vidi kartu br. 1.

⁴² Vidi bilješku br. 30 i kartu br. 2.

⁴³ Vidi bilješku br. 34.

⁴⁴ L. Dobronić, Viteški redovi, Zagreb 1984. Vidi kartu br. 3.

prvenstveno napadan u slučaju raznih seksualnih nastranosti (sodomije, incesta) i preljuba, što se smatralo narušavanjem bračnog sklada.⁴⁵

Vrlo neugodnu instituciju, naročito iz perspektive njene kasnije povijesti, predstavlja *geto*, dio grada u koji su se prisilno naseljavali Židovi. Ipak treba imati na umu da je postojanje geta i boravak u njemu davalo židovskim zajednicama veću sigurnost pred napadima ostalog stanovništva i da nije imalo isključivo ponižavajući karakter poput obilježavanja pojedinih Židova izvan njega posebnim znakovima.⁴⁶

Samo je po sebi jasno da postojanje navedenih institucija dokazuje uklopljenost pojedinih grupa u društvo koje osjeća potrebu da ih zbrine i uklopi u pravnu i ekonomsku strukturu. Analogno tome za isključenike ne poduzimaju se nikakve mjere zaštite nego se uglavnom teži njihovom potpunom uništenju ili barem potpunom onemogućavanju njihove djelatnosti.

3.1. *Primjer — marginalni sloj: siromasi (pauperes)*

Vrlo je teško napisati povijest siromaha srednjeg vijeka. Siromaštvo tokom čitavog srednjeg vijeka predstavlja vrlo prisutnu stvarnost povezanu s relativno niskim životnim standardom.

Termin siromah (lat. pauper) često se koristi za označavanje vrlo raznorodnih slojeva stanovništva (kmetova, siromašnih slojeva u gradovima, prosjačkih crkvenih redova franjevaca i dominikanaca). Tako Franjo od Lomnice i Otoka, zagrebački kanonik, ostavlja u svojoj oporuci 1461. godine žito i proso da se dijele siromasima, a naročito njegovim kmetovima iz Popovca, Čukovca i Čertanovca.⁴⁷ Česta formulacija u pravnim i književnim izvorima za cjelinu stanovništva grada predstavlja »kako bogataš tako i siromah«. Dubrovački liječnik magister Rikard obavezuje se 1302. godine savjetovati i liječiti »kako bogate tako i siromašne«.⁴⁸ U jednoj oporuci iz 1284. godine ostavljaju se dubrovačkim franjevcima godišnji prihodi nekih posjeda s time »da jednostavno prime milostinju poput siromaha«.⁴⁹ Franjevci i siromaha izjednačava i srednjovjekovni spis »Savez Svetoga Franje s gospodom Siromaštinom«.⁵⁰ Jedan ogranak franjevaca nazivao se krajem XIII. stoljeća »siromašni pustinjaci gospodina Celestina« (bivšeg pustinjaka Petra Moronea, a tadašnjeg pape Celestina V).⁵¹

U užem smislu pojam siromah označava najsiromašniji i fizički najnemoćniji sloj stanovništva. Taj sloj jače je izražen u srednjovjekovnim gradskim cjelinama nego na selu, iako su uvjeti života na selima bili još slabiji. Ipak, organizacija seoskog života ne pogoduje potiskivanju siromaha prema rubovima društva. U siromaštvo češće zapadaju čitave obitelji. Tako popisi poreznih obveznika s kraja

⁴⁵ V. Stanojević, *Istorija medicine*, Beograd—Zagreb 1953, 308—309.

⁴⁶ Vidi bilješku br. 39.

⁴⁷ E. Laszowski, *Povjesni spomenici plemenite općine Turopolja nekoć »Zagrebačko polje« zване*, sv. I, Zagreb 1904, 400.

⁴⁸ Jeremić -Tadić, nav. dj., sv. III, 127.

⁴⁹ J. Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, sv. II, Zagreb 1984, 333.

⁵⁰ *Savez svetoga Franje sa gospodom Siromaštinom*, Zagreb 1980, 25—53.

⁵¹ K. Esser, *Pregled povijesti franjevačkog reda*, Sarajevo 1972, 102.

XV. i početka XVI. stoljeća u zagrebačkoj, križevačkoj i varaždinskoj županiji navode među kućama kmetova velik broj »siromaha« oslobođenih plaćanja.⁵²

Gradska sirotinja također obuhvaća raznorodnu grupu stanovništva. Ona obuhvaća širok raspon siromašnih ljudi od siromašnih obrtnika, kućne posluge, nadničara i nezbrinutih osoba smještenih unutar gradskih hospitala. Tako Pelegrina de Civalellis u svojoj oporuci 1304. godine spominje među siromasima i svoje sluškinje Ljubu u Dobraču, Dezislavu »ploratrix« i Aligrancu, za koju ne kaže ništa osim da je siromašna.⁵³ Među vlasnicima kuća u Zadru u popisu 1527. godine poimence se navode Stoja, Mara i Manduša u gradu i Lucija u Varošu, označene pojmom »sirotica« (povera).⁵⁴

Pojmom »siromah« označavaju se i osobe za koje možemo s vrlo velikom sigurnošću tvrditi da ne pripadaju tom sloju u njegovom najizrazitijem smislu. Tako je glavni nasljednik zadarskog kanonika Ivana de Somla njegov siromašni brat Bartolomej u oporuci pisanom u Napulju 1294. godine.⁵⁵ Čanica Kažotić iz Trogira ostavlja 1272. godine 10 libara malih denara siromasima i isto toliko svojim siromašnim rođacima.⁵⁶ Dobra de Bazaletto iz Zadra ostavlja 25 libara za miraz jedne siromašne gospodice 1349. godine.⁵⁷

Osjećaj siromaštva raste s porastom socijalnih razlika i općim opadanjem bogatstva gradova. Mislimo da se time može objasniti relativno mali broj siromaha, označenih tim pojmom, u popisu zadarskog stanovništva 1527. godine. U bogatom, anžuvinskom Zadru spominje se u oporukama broj do 100 siromaha, a iz toga možemo pretpostaviti da je bio mnogo veći. U navedenom popisu tim pojmom označeno je 88 osoba, dakle mnogo manje.⁵⁸ Mislimo da se pitanje kako je moguće da je broj siromaha u siromašnom Zadru manji nego u bogatom rješava samom činjenicom općeg osiromašivanja i ekonomskog opadanja, kada siromaštvo postaje još naglašeniji pratilac svakodnevice grada.

Što se tiče odnosa prema siromasima važno je uočiti njihov drugi naziv »Kristovi siromasi«. Prepoznavanje Krista u siromasima naročito jača nakon pojave franjevačkog i dominikanskog reda. Zbrinjavanje siromaha tada se još jače počinje smatrati dužnošću, a ujedno i činom milosrđa. Drugi termin koji se često susreće je »časni siromasi«. Tako Mihael Pasqualigo iz Venecije u oporuci sačinjenoj u Zadru 1304. godine ostavlja novac za oblačenje 100 »časnih siromaha, koji ne žele prosiiti« u vrijednosti od 300 solda groša.⁵⁹ Stana, udovica Lampredia de Civalellis ostavlja 150 libara da se odjenu »vrlo časnih siromasi« 1333. godine.⁶⁰ Ostavljajući legat

⁵² J. Adamček—I. Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1976.

⁵³ M. Zjačić—J. Stipišić, Spisi zadarskih bilježnika Ivana Qualis, Nikole pok. Ivana, Gerarda iz Padove 1296...1337, Zadar 1969. (dalje SZB II), 66.

⁵⁴ S. Ljubić, Commissiones et relationes Venetae I, Zagreb 1876, 211, 216, 222.

⁵⁵ Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (dalje CD), sv. VII, 189—191.

⁵⁶ M. Barada, Trogirski spomenici I/1, Zagreb 1948. (dalje TS I/1), 309.

⁵⁷ J. Stipišić, Spisi zadarskog bilježnika Franje Manfreda de Surdis iz Piacenze 1349—1350, Zadar 1977. (dalje: SZB III), 28.

⁵⁸ Raukar, Komunalna društva..., 1982, 81—82; Ljubić, nav. dj., 194—223.

⁵⁹ SZB II, 63.

⁶⁰ CD X, 92—93.

siromasima u kotorskim hospitalima Marin de Drusco 1438. godine izričito kaže da to čini »moleći rečene siromašne osobe da mole Boga za njegovu dušu«. ⁶¹ Iz navedenih i sličnih primjera vidljivo je da prema siromasima nije postojao osjećaj prezira, koji srednjovjekovnim ljudima pripisuje J. Le Goff, nego samo svijest o njihovoj nemoći i potrebi da im se pruži pomoć.

Drugi razlog brige za siromahe, kako je ispravno ocijenio T. Raukar bio je opći osjećaj nesigurnosti i potrebe osiguranja egzistencije, jer je prijelaz iz siromašnijih slojeva u potpuno siromaštvo bio vrlo lagan pristizanjem starosti ili oboljenjem.

Glavni izvor za poznavanje srednjovjekovnih siromaha predstavljaju oporuke. Više-manje svaka oporuka sadrži odredbe o davanju milostinje za dušu, a u nekima se siromasi i izričito spominju, ponekad čak i po imenu. Legati obično ovise o ekonomskoj snazi grada i sastavljača oporuke. Najbogatiji građani (patricijat, ekonomski najmoćniji sloj pučana) sudjeluju u osnivanju gradskih ubožnica i isto dijele velike novčane svote sirotinji. Tako postupa zadarski patricij Cosa de Saladinis 1296. godine čiji legati za osnivanje hospitala i dijeljenje siromasima iznose 13 000 libara, a povrh toga 500 libara namijenjenih splitskim siromasima za dušu njegove rođakinje Stane de Spaleta. ⁶² Slične, iako puno skromnije legatave ostavljaju svi slojevi stanovništva. Tako 1289. godine Matej župnik Sv. Marije Veće u Zadru ostavlja nešto novaca siromasima u hospitalu Sv. Martina u Varošu. ⁶³ Trogirski građanin Petar, koji tada boravi u Zadru, ostavlja iste godine 50 libara radi oblačenja 50 siromaha u suknene tunike. ⁶⁴ Siromaha se u svojoj oporuci sjeća i famula Marija 1307. godine. ⁶⁵ U legatima sudjeluje i distriktualno stanovništvo. Tako Miroj pokojnog Radoslava, vilan Sv. Nikole u Blatu ostavlja ostatak imovine nakon podmirenja ostalih legatave siromasima 1345. godine. ⁶⁶ Slično postupa i Slava, udovica Ivana Čovelića s Ugljana. ⁶⁷

Legate po sadržaju možemo grupirati u nekoliko skupina. U prvoj se siromasima dijeli novac bez izričitog određivanja svrhe utroška. Zanimljivo je da se legati često poblizje određuju rečenicom »zbog mogućeg nepošteno stečenog dobitka« (pro male ablatis incertis) u prethodnom poslovanju. Tako Stana pok. Klementa, udovica Ilije, mornara iz Splita ostavlja 1383. godine 100 libara da se zato podijeli siromasima. ⁶⁸ Često se siromasima namjenjuju i prihodi nekih posjeda, koji će im se dijeliti godišnje. Tako postupa 1284. godine Dobro de Guerero u Dubrovniku, u slučaju da se ne bi mogli ispuniti drugi legati za koje je namijenjen taj novac. ⁶⁹ U mjestima gdje se nalaze hospitali često se ostavlja novac siromasima koji borave u

⁶¹ S. Mijušković—R. Kovijanić, Građa za istoriju srpske medicine, dokumenti kotorskog arhiva, knj. I, SAN, Građa, knj. XIV, Beograd 1964, 80.

⁶² M. Zjačić, Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo, Zadar 1959. (dalje: SZB I), 85—89.

⁶³ SZB I, 56.

⁶⁴ SZB I, 54.

⁶⁵ SZB II, 89.

⁶⁶ CD XI, 229—230.

⁶⁷ CD XI, 306—307.

⁶⁸ V. Risonardo, Pomorski Split druge polovine XIV stoljeća, Split 1954, 110.

⁶⁹ Lučić, Spisi..., nav. dj., 333.

njima. Tako im je 1439. godine Stojna Božova u Kotoru ostavila po 2 perpera te siromasi iz hospitalia Sv. Križa i Sv. Duha potvrđuju njihov primitak.⁷⁰

Osim novaca za podjelu među siromasima često se za njihovo oblačenje ostavlja novac ili sami odjevni predmeti i tkanine. Palmerija udovica Markova 1295. godine u Zadru određuje da se u doba njenog sprovoda odijevaju siromašni.⁷¹ Pelegrina de Civalellis ostavlja svoju odjeću nekim poimence određenim siroticama.⁷² Stjepan Kaselić ostavio je 1474. godine po 12 lakata raše svakoj od 33 žene u dubrovačkom hospitalu Domus Christi.⁷³

Često se testamentom određuje da se napravi ručak za sirotinju. Marin de Pesegna ostavlja 1283. godine zakladu trajnog pravljenja ručka siromasima od najamnine neke kuće.⁷⁴ Ostavlja se i novac za miraz ili pomoć kod vjenčanja siromašnim djevojkama. Godine 1331. Marin Junija Boliče iz Kotora ostavlja po 25 perpera za vjenčanje dviju sirotica,⁷⁵ a Katena, žena Radogosta de Dudici 1334. godine 30 perpera za miraz dviju sirotica.⁷⁶

Višestruko je zanimljiv legat Rajnerija de Varicasse iz 1303. godine, kojim određuje da se plate mise za dva pokojna siromaha, koje navodi i po imenu, Vukana i Obrada.⁷⁷

Posebnim tipom legata može se smatrati i legat u kojem se siromasi određuju za »glavne nasljednike« nakon podmirenja izričito navedenih legata. Prva takva formulacija nalazi se u oporuci Filipa pok. Mihe de Rosa iz Zadra 1335. godine,⁷⁸ a kasnije se vrlo često sreće kao tip legata.

Oporučna briga za siromahe nalazi se u svim srednjovjekovnim društvima, ali je, zbog sačuvanosti izvora najlakše možemo pratiti u dalmatinskim komunama. Nažalost, nisu nam sačuvane knjige oporuka građana slobodnih kraljevskih gradova u srednjovjekovnoj Slavoniji. Ovdje je zato vrijedno spomenuti oporuku zagrebačkog biskupa Ivana Albena iz 1433. godine u kojoj ostavlja 500 florena za miraz siromašnih djevojaka i 500 florena siromašnim svećenicima da mise za njega, njegove pokojne roditelje, braću i sestre.⁷⁹ Teško je vjerovati da je svijest o solidarnosti bila bitno različita od arhivski dobro dokumentirane svijesti o solidarnosti srednjovjekovnih dalmatinskih komuna.

3.2. *Hospitali*

Ubožnice (hospitali) predstavljaju osnovnu organizaciju za zbrinjavanje i pomoć najnižem sloju gradske sirotinje. Prvi se javljaju pod crkvenim utjecajem još u doba kasne antike. Prvi ekumenski crkveni sabor u Niceji donio je 325. godine prvu odluku o podizanju crkvenih bolnica. Takvu bolnicu prvi je sagradio biskup Bazilije

⁷⁰ Mijušković—Kovijanić, nav. dj., 83.

⁷¹ SZB I, 83.

⁷² SZB II, 66.

⁷³ Jeremić—Tadić, nav. dj., II, 175.

⁷⁴ J. Lučić, Spisi..., nav. dj., 277.

⁷⁵ M. Majer, Katorski spomenici I, Zagreb 1951. (dalje KS I), 278.

⁷⁶ Id., Katorski spomenici II, Zagreb—Titograd 1981. (dalje: KS II), 181—182.

⁷⁷ SZB II, 57.

⁷⁸ CD X, 226—229.

⁷⁹ I. K. Tkalčić, Povijesni spomenici slob. kralj. grada Zagreba, sv. II, Zagreb 1894, 73.

u Cezareji 369. godine.⁸⁰ U Bizantu je takav tip hospitala postojao tokom čitavog srednjeg vijeka, a dijelio se na nekoliko specijaliziranih tipova: ksenodohije (hospitalli za bolesne strance), nozokomije (bolnice u užem smislu), orfanotrofije (sirotišta), ptohotrofije (ubožnice), gerontokomije (staračke domove) i brefotrofije (nahodišta).⁸¹ Jedini poznati hospital bizantskog tipa bio je ksenodohij priora Bazilija iz Zadra, sagrađen u njegovoj kući 559. godine.⁸²

Ni na zapadu nije došlo do potpunog zastoja u organizaciji hospitala unatoč potpunom rasapu antičkih svijeta. Najstariji hospitali na zapadu bili su Hôtel Dieu, osnovan u Parizu 651. godine i Albany Hospital, osnovan u Londonu 794. godine. Do masovnog organiziranja hospitala po gradovima dolazi s obnovom gradskog života tokom XII. stoljeća.⁸³

Velika zasluga za očuvanje antičke baštine nakon seobe naroda pripada benediktinskim opatijama. Među ostalim antičkim tekovinama benediktinski red zadržao je i neke od humanitarnih ustanova i zdravstvenih zasada antičkog svijeta. Brigu za siromahe propisivala je i regula Sv. Benedikta, osnovno pravilo života u samostanima benediktinskog reda i njegovih ogranaka. Već je sama organizacija samostanskog kompleksa trebala omogućiti potpuno izvršavanje pravila. U sklopu samostana postojale su posebne zgrade ukoliko je to bilo moguće, među kojima je bio ksenodohij (za smještaj stranaca, slugu i putnika) i hospital pauperum et peregrinorum (za zbrinjavanje bolesnih siromaha i hodočasnika). Benediktinski samostani predstavljali su i feudalne gospodare velikih zemljišnih posjeda, ali su po svom pravilu bili dužni u slučaju nevolje oprostiti dugove i dohotke koje su primali od seljaka. Osim toga pojedine službe u samostanima bile su specijalizirane za određene karitativno-medicinske zadatke. Tako se hospitalarius brinuo za goste, a infirmarius za bolesnike. Poseban redovnik bio je zadužen za podjelu milostinje prema popisu potrebnih. Stidljivim siromasima trebalo je milostinju dostaviti u kuću. Osim redovite milostinje dijelila se dodatna na godišnjicu smrti opata i fundirane aniversarije. Obrok preminulog redovnika ustupao se sirotinji na 30 dana. Posebno je bilo uobičajeno dijeljenje boba siromasima na dan Sv. Benedikta i Dušni dan.⁸⁴

Samostani koji su se ravnali po pravilu Sv. Benedikta u našim se krajevima pojavljuju tokom IX. stoljeća. Krajem XIII. i u XIV. stoljeću dosegli su broj od osamdesetak samostana, što je ujedno i njihov najveći broj.⁸⁵ Vjerojatno su svi imali navedenu organizaciju karitativne i medicinske djelatnosti, ali su podaci o njoj poznati samo za neke od njih.

U Istri je markgrofica Acika 1040. godine pomogla sagraditi samostan u Limskoj Drazi i obdarila ga »da monasi mogu primati siromahe«.⁸⁶ Navedeni samostan početkom XIV. stoljeća su preuzeli templari,⁸⁷ red koji je pretežno bio

⁸⁰ Stanojević, nav. dj., 991.

⁸¹ Jelić, nav. dj., 213.

⁸² R. Jelić, *Zdravstvo u Zadru i njegovu području*, Zadar 1978, 10.

⁸³ Stanojević, nav. dj., 992.

⁸⁴ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, sv. I, Split 1963, 53, 106, 148.

⁸⁵ *Ibid.*, 65.

⁸⁶ *Ibid.*, 148, sv. III, Split 1965, 123.

⁸⁷ Dobronić, nav. dj., 78.

usmjeren na zaštitu i zbrinjavanje hodočasnika, ali koji je u sklopu toga također razvijao određenu medicinsko-socijalnu djelatnost.

U Zadru su benediktinci opatije Sv. Kuzme i Damjana iz Rogova držali hospital Sv. Dimitrija u XIV. stoljeću,⁸⁸ a redovnice samostana Sv. Katarine su također držale hospital.⁸⁹ Redovnice Sv. Marije su zajedno s klarisama Sv. Nikole držale hospital Sv. Bernardina.⁹⁰ Samostan Sv. Marije također je držao hospital i dijelio redovitu milostinju.⁹¹ Najpoznatiji zadarski samostan Sv. Krševana poklonio je 1254. godine komuni crkvu Sv. Martina u Varošu da tamo uredi hospital.⁹²

Benediktinska opatija na Lokrumu također je imala vlastitu ubožnicu i o svom trošku odijevala i hranila tamo smještene siromahe.⁹³ Dubrovački građani su također u oporukama darivali siromahe smještene u ubožnici lokrumskog samostana. Tako Dimitrije de Menče 1284. godine ostavlja 2 perpera da se siromasima na Lokrumu kupi vina, mesa i ribe.⁹⁴

Pretpostavlja se da je i samostan Sv. Petra kraj Kotora imao hospital.⁹⁵

Papa Inocent III piše da su u opatiji bana Bjeloša u srijemskom Banoštoru (danas Stari Banovci) primali potrebnu pomoć gosti i siromasi, koji su navraćali na njena vrata.⁹⁶

U hospitalu koji je prije 1234. godine osnovao u Baču kaločki nadbiskup Ugrin davali su osoblje (2 konversa ili redovnika-laika) po odluci papinskog legata cisterciti iz opatije u Kutjevu.⁹⁷

U XV. stoljeću spominje se i hospital Sv. Marije Magdalene u Bužanima u Lici, koji su također držali benediktinci.⁹⁸

Osim benediktinaca i njihovog ogranka cistercita njegovom bolesnika bavili su se i drugi crkveni redovi. Posebno su se njome bavili vitezovi-redovnici križarskih viteških redova templari, ivanovci i njemački viteški red. Templari su se ravnali prema pravilu koje im je napisao Sv. Bernard »Ordo novae militiae«. Poznato je da su templari imali hospital Sv. Petra na Bojišću kod Benkovca (danas Kula Atlagića) koji je bio namijenjen i liječenju siromaha.⁹⁹

Nakon obnove gradskog života u XII. stoljeću dolazi i do razvoja ubožnica u njima, prvo pod crkvenom, a kasnije i komunalnom upravom. Prve takve bolnice pod crkvenom upravom potječu iz XII. stoljeća, dok se one pod komunalnom upravom uglavnom javljaju u Italiji u XV. stoljeću.¹⁰⁰

U našim krajevima bio je prilično velik broj hospitala, što možemo zaključiti iz velikog broja onih o kojima su nam sačuvani podaci. Vjerojatno ih je bilo mnogo

⁸⁸ Ostojić, nav. dj., sv. II, Split 1964, 68.

⁸⁹ Ibid. I, 48, sv. II, 92.

⁹⁰ Ibid., sv. II, 78.

⁹¹ Ibid., sv. I, 148, sv. II, 78.

⁹² Ibid., sv. II, 45.

⁹³ Ibid., sv. I, 148.

⁹⁴ Lučić, Spisi..., 335.

⁹⁵ L. Stanojević, Srpske srednjovjekovne bolnice, Acta, god. VI, br. 1—2, 1966, 9.

⁹⁶ Ibid., sv. I, 148.

⁹⁷ Ibid., sv. III, 231.

⁹⁸ Ibid., sv. II, 203.

⁹⁹ Dobronić, nav. dj., 59.

¹⁰⁰ Stanojević, nav. dj., 992—993.

više, npr. u slobodnim kraljevskim gradovima srednjovjekovne Slavonije, rudarskim centrima srednjovjekovne Bosne i feudalnim trgovištima srednjovjekovne Hrvatske, Slavonije i Bosne.

Teritorijalni raspored gradskih hospitala bio je ovakav: (vidi tablice na strani 67. i dalje)

Pažljivim pretraživanjem sačuvane arhivske građe vjerojatno će se otkriti još neki hospitali, a neki od već poznatih moći će se podrobnije opisati. Zanimljivo je da Split, čini se, nije ni imao hospital.¹²¹

Da bismo bolje ocrtali tip gradskih hospitala srednjeg vijeka, donijet ćemo neke njihove fundacionalne dokumente u kojima se opisuje i način njihova rada. Zadarski patricij Cosa de Saladinis ostavlja prihode svojih imanja u toku deset godina u vrijednosti od 10000 libara za podizanje hospitala. »Želim i određujem da sami (moji izvršioc) učine da se podigne i izgradi crkva s prostorijama i gostinjcima potrebnim i dostatnim za osmoricu Male braće u konfiniju vinograda koji sam kupio u Prode Caçonia i drugih zemalja koje sam tamo kupio i imam u prije rečenim konfinijima izvan zadarskih vrata, i slično da učine da se izgradi kuća dostatna za hospital za dvanaest siromašnih bolesnika. A od ostatka tih 10000 libara malih venecijanskih denara neka se po mojim izvršiocima kupe posjedi koji će godišnje donositi 500 libara malih venecijanskih denara, od kojih pak 500 libara malih denara prije rečena osmorica Male braće neka godišnje dobiju 300 libara malih venecijanskih denara za molitve, mise i obrede učinjene gospodinu Isusu Kristu za moju dušu i mojih mrtvih. A rečenih dvanaest siromaha, bolesnika muškog spola, neka imaju ostalih 200 libara malih venecijanskih denara iz ruku mojih izvršilaca. I kada netko od dvanaestorice siromašnih bolesnika ozdravi i bude zdrav, neka se otpusti, a drugi bolesni i iscrpljeni primi. Želim pak i određujem da prije rečena osmorica Male braće imaju od prije rečene moje zemlje tri gonjaja u zadarskom konfiniju za rečenu crkvu i zgrade koje treba sagraditi i vrt. A prije rečenih dvanaest siromašnih bolesnika neka imaju od te moje zemlje dva gonjaja za njihovu kuću ili hospital i jedan vrt. Želim i određujem da sama kuća ili hospital bude sagrađen s jugozapadne strane zida akvadukta do sredine crkve prije rečene osmorice Male braće, i tamo želim da se tako podigne i određujem, da osmorica prije rečene Male braće i dvanaestorica siromašnih bolesnika muškog spola mogu prije rečenih 500 libara malih denara koristiti zauvijek za hranu same Male braće i siromašnih bolesnika po prije rečenim mojim izvršiocima i onima koji će ih zamijeniti za dušu moju i mojih mrtvih.«¹²²

Prilikom osnutka hospitala Sv. Marije u Šibeniku oko stotinu godina kasnije šibenski patricij Zanin Barbo 1404. godine u svojoj oporuci kaže: »Htijući nestati na zapažen način, sastavio je svoj testament . . . i htio je da bi se na čast i poštovanje Sv. Marije sagradila u tim zidinama jedna bolnica za dvanaest siromaha s jednim podom i svim potrebama za spomenutu bolnicu, s prozorima i posteljama Kristovim siromasima . . . Također je odredio spomenutoj bolnici . . . od čega će moći živjeti 12 siromaha i kad netko od njih umre, da drugi može doći na njegovo mjesto a slično i

¹²¹ Splitsko veliko vijeće tužilo se mletačkoj vladi 1604. godine da zbog siromaštva grada ne može imati ni hospital ni druge slične ustanove za pomoć siromasima (G. N o v a k, Povijest Splita, Split 1978, sv. III, 1533).

¹²² SZB I, 86—87.

Tablica 3

Mjesto	Titular	Osnivač	Datum osnivanja	Datum prvog spominjanja	Napomene
Rovinj ⁹¹	Majka Božja od Milosrđa i Sv. Lovro	Matej pok. Andrije Dostario, rovinjski građanin, gostald bratovštine Majke Božje od Kamponjane	1475. god.		Hospital se izdržavao prihodima bratovštine, a imao je odvojene djelove za muškarce i žene.
Poreč ⁹²				između 1243. i 1251. god.	Hospital se nalazio blizu crkve Sv. Eleuterija.
	Sv. Blaž			1297. god.	Hospitalom je upravljao prior. Zamro je, te je obnovljen odlukom gradskog vijeća od 1447. godine.
Motovun ⁹³					U Motovunu se prilikom njegove obnove 1651. godine spominje kenodocium za hodočasnike, ali je moguće da je nastao još u srednjem vijeku.
Barban ⁹⁴					Hospital se spominje prilikom obnove 1576. godine.
Rijeka ⁹⁵	Sv. Fabijan i Sebastijan			1440. god.	Hospital se nalazio u Ulici Sv. Fabijana i Sebastijana.
Senj ⁹⁶	Sv. Duh			1389. god.	Dodjeljuju se oprosti posjetiocima i darovateljima hospitalne crkve.
Nin ⁹⁷	Sv. Lazar			1448. god.	Hospital je bio namijenjen siromasima i bolesnicima, a tada još nije bio završen, što znači da je osnovan malo prije toga.
Rab ⁹⁸	Sv. Franjo (od 1451. god. Sv. Katarina)	Abundije, rapski građanin	1312. god.		To je vjerojatno bio leprozorij. Nalazio se na Komrčaru (danas gradsko groblje). Upravljao je prior. Obnovljen je 1451. godine iz testamentarnog legata Marina Baduarija, te mu je tada promijenjeno i ime.
	Sv. Nikola	Filip Petronija, rapski građanin	1393. god.		Hospital je služio kao ubožnica za iznemogle pomorce. Filip Petronija je ostavio za njegovu gradnju sav svoj imetak. Nalazio se na Kaldancu.
	Sv. Marija ili Tijelo Kristovo	Petar de Zaro, rapski plemić	sredinom XV. stoljeća		Nalazio se u samom gradu na plakati Sv. Marije (uz tadašnju katedralu, a sadašnju crkvu Sv. Marije). Priori su bili svećenici iz obitelji De Zaro (Cat).

Tablica 3 (nastavak)

Mjesto	Titular	Osnivač	Datum osnivanja	Datum prvog spominjanja	Napomene
Zadar ⁸⁸	Sv. Martin			XI. stoljeće	Hospital se nalazio u samom gradu. Ukinut je 1502. godine.
	Sv. Marđin	komuna	1254. god.		Hospital se nalazio u Varošu. Komuna ga je osnovala uz pomoć samostana Sv. Kriševana. Izgleda da je bio namijenjen nezi starica i bolesnica.
		Cosa de Saladinis, zadarski plemić	1296. god.		Hospital se nalazio u Varošu. Bio je povjeren na brigu fra-njevcima, a imao je kapacitet od 12 osoba muškog spola. Izdržavao se iz legata osnivača.
	Sv. Bernardin ili Sv. Marija	Ludovik de Matafaris, zadarski plemić	1302. god.		Hospital se nalazio kraj crkvice Sv. Bernardina, a za njega su se brinule redovnice samostana Sv. Marije. Mogao je primiti 24 štrčence.
	Sv. Nikola (od 1420. god. Sv. Marko)	Nikola de Pichia, zadarski patricij	1333. god.		Brigu o hospitalu vodile su redovnice samostana Sv. Nikole. Hospital se održavao prihodima od posjeda u Ozrinju, Babinđubu i Virešćini. Venezijska vlast uzurpirala je prihode hospitala i prenijela ih na hospital Sv. Marka, kojim je upravljao prior imenovan od kneza. U XV. stoljeću to je bio najveći zadarski hospital koji je primao 50 štrčenika oboga spolova. Nakon gubitka posjeda pod utjecajem turskih provala hospital je opao. U popisu 1527. u njemu je bilo 6 osoba. Nalazio se na trgu kraj katedrale Sv. Stošije.
	Sv. Dimitrije			1386. god.	Hospital se nalazio kraj istoimenog samostana. Imao je posjede na Ugljanu.
	Sv. Marija Veća (Svećenička)			XIV. st.	
	Sv. Katarina			XIV. st.	
	Sv. Šime			XIV. st.	
	Sv. Marija Magdalena	Teodor de Prandino, zadarski notar	početkom XV. stoljeća		Nije jasno da li se radi o jednom ili o dva hospitala. Teodor de Prandino osnovao je neki hospital i poklonio ga zadarskom nadbiskupu Valaresu. Hospital Sv. Marije Magdalene nalazio se kraj Sv. Donata. Porušeno je po naredbi nadbiskupa Valaresa iz urbanističkih razloga 1447. godine.

Tablica 3 (nastavak)

Mjesto	Titular	Osnivač	Datum osnivanja	Datum prvog spominjanja	Napomene
Zadar (nastavak)		Grgur Mrgančić, zadarski građanin	sredinom XV. stoljeća		Hospital je pripadao bratovštini Sv. Jakova Galicjskog. Brigu o njemu vodili su prvo Mrgančevići nasljednici, a zatim bratovština. Isprva je primao 13 štućenika obaju spolova, a kasnije samo ženskog. Također je imao sobe za bolesne strance. Nalazio se na trgu kraj katedrale Sv. Strojše.
	Sv. Trojstvo			1443. god.	Hospital se kasnije nazivao hospital Sv. Donata. Nalazio se u blizini istoimene crkve.
	Nazaret			1496. god.	Hospital se nalazio kraj Citadele.
	»Grisogono«	patricijska obitelj de Grisogono		1527. god.	Hospital je imao 11 štućenika. Nalazio se pokraj samostana Sv. Frane.
	»Stravacante«			1527. god.	Hospital je primao 4 osobe.
	Sv. Ivan Krstitelj				Hospital se nalazio u Varošu.
	Sv. Marija Maslinica				Hospital se nalazio u predgrađu Petrićima.
Šibenik ¹⁰	Sv. Lazar	Dizman Dobričić (suosnivač Zanin Barbo)	1403. god.		Lepozorij koji je služio i kao ubožnica za siromašne muškarce. Nalazio se izvan zidina. Izgleda da je imao istog priora s hospitalom Sv. Marije.
	Sv. Marija	Zanin Barbo	1404. god.		Hospital za zbrinjavanje starica. Nalazio se u gradu.
Trogir ¹¹		Nicola Victuri, trogradski plemić		1475. god.	Izglasano je u Veikom vijeću da se odrede dva plemića da izgrade hospital iz testamentarnog legata Nicole Victuria.
	Sv. Duh			1482. god.	
Hvar ¹²	Sv. Marija Nun-tiata			1468. god.	Hospital se nalazio u samom gradu Hvaru.
Korčula ¹³				1301. god.	Nesiguran podatak o postojanju hospitala iz »Arhiva Kapor« u Korčuli.

Tablica 3 (nastavak)

Mjesto	Titular	Osnivač	Datum osnivanja	Datum prvog spominjanja	Napomene
Dubrovnik ¹⁴	Domus Christi	komuna	1347. god.		Nalazio se s južne strane samostana Sv. Klare. Povećan je 1389. godine. Primao je 33 ženske osobe. Upravljala su tri vlastelina.
	Sv. Petar od Klobučeka	Marin Lovra Budakača, dubrovački vlastelin	1409. god.		Nalazio se kod crkve Sv. Petra Starog kod Kaštela. Primao je 11-26 ženskih osoba.
	Sv. Stjepan			1423. god.	Hospital je primao 12 ženskih osoba.
	Sv. Ivan od Pustijerne			1437. god.	Hospital je primao 8-9 ženskih osoba.
	Sv. Jakob kod Bunnara			1437. god.	Hospital je primao 20-24 ženske osobe.
	Sv. Jeronim			1450. god.	
	Sv. Nikola	Ivan de Volzo		1451. god.	Hospital je bio mješovit.
	Sv. Tome kod Pustjerne			1498. god.	
Kotor ¹⁵	Sv. Petar Veći	Bratovština svećenika		krajem XV. st.	Hospital je služio zbrinjavanju ostarjelih osoba.
	Sv. Križ	Bratovština Sv. Križa	1372. god.		Upravitelj je bio magister bratovštine i ujedno magister hospitala. Hospital je bio namijenjen zbrinjavanju siromaha obaju spolova.
	Sv. Duh (Sv. Spas)	Bratovština Sv. Duha		1399. god.	Magistrat bratovštine bio je ujedno i magistrat hospitala. Hospital je primao siromaha obaju spolova.
Zagreb ¹⁶	Sv. Elizabeta			1357. god.	Hospital se nalazio na kaptolskom području na samom kaptolskom trgu ili na Dolecu.
	Sv. Marija			krajem XIV. st.	Hospital se nalazio u blizini crkve Sv. Marka na području siobodnoga krajjevskog grada.

Tablica 3 (nastavak)

Mjesto	Titular	Osvižać	Datum osnivanja	Datum prvog spominjanja	Napomene
Zagreb (nastavak)	Sv. Antun			XV. stoljeće	Hospital se nalazio u Vlaškoj ulici na kaptolskom području.
	Sv. Petar			XV. stoljeće	Hospital se nalazio na kaptolskom području prema Savi (Otoku).
Koprivnica ¹¹⁷	Sv. Ana	Grgur iz Koprivnice, čenanjski biskup	1345. god.		
Varaždin ¹¹⁸			1454. god.		Podaci o postojanju xenodochiuma ili spitala nalaze se u najstarijoj sačuvanoj knjizi zapisnika gradskog vijeća. Imao je poštiva i knežove. Nalazio se kraj kapucinskog samostana. Možda porijeklo vuče iz hospitalia Ivanovaca.
Virovitica ¹¹⁹				Druga polovica XV. st.	
Čazma ¹²⁰	Sv. Kuzma i Damjan			XV. stoljeće	

¹¹⁷ B. Scbiavuzzi, Le istituzioni sanitarie istriane nei tempi passati, Attri e memorie della società istriana di archeologia e storia patria, vol. VIII, fasc. 3—4, god. IX, Poreč 1892, 385.

¹¹⁸ Ibid., 384—385.

¹¹⁹ Ibid., 387.

¹²⁰ Ibid., 388.

¹²¹ A. Fedi, Le condizioni igieniche e l'arte medica a Fiume nel Quattrocento, Fiume, god. XIII—XIV, 1935, 36, 9.

¹²² A.-R. Filipi, Nimke crkve u dokumentima iz godine 1579. i 1603, RI JAZU, knj. XVI—XVII, Zadar 1969, 579.

¹²³ M. D. Grmek, Povijest zdravstva na Rabu, Medicinar, god. III, br. 6, 300.

¹²⁴ Jela, Zdravstvo... nav. dj., str. 12—15.

¹²⁵ M. Škarica, Lazareti Sv. Lazara i Sv. Marije u Šibeniku, Šibenik, Spomen zbornik o 900. obljetnici, Šbenak 1976. (dalje: Lazareti), 515—518; Grmek, Zdravstvene prilike i medicina u Šibeniku do početka XX stoljeća, na ist. mj., 523—527.

¹²⁶ M. D. Grmek, Medicinski tečevji u Trogiru i Šibeniku za vrijeme francuske vladavine, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku, knj. VIII—IX, 1962, 380; I. Pederin, Acta politica et oeconomica comunitas Traguri in saeculo XV, Slatine JAZU, knj. 60, 1987, 136.

¹²⁷ C. Fisković, Dopinos za povijest zdravstva u Hvaru, Acta, god. XI, 1971, br. 1—2, 8.

¹²⁸ Jeremić—Tadić, nav. dj., III, str. 173—183.

¹²⁹ R. Kovičević—J. Stjepčević, Kulturni život staroga Kotova (XIV—XVIII vijek) II, Četvrti 1957, 15.

¹³⁰ J. Bariš, O zdravstvu staroga Zagreba, Liječnički vjesnik (dalje LV) 1901, god. 23, br. 5, 164—167; V. Bazala, Povijest zagrebačkih bolnica I, Acta, god. IX, 1969, br. 1, 2, 147, 162, II, god. X, 1970, br. 1, 35—55.

¹³¹ CD XI, 240, 241.

¹³² A. Wiserl, Nekoliko podataka o varožinskim liječnicima, LV, god. 60, 1938, br. 2, 80; K. Filić, Xenodochium vel domus hospitalis liberatae regine civitatis Varasdinensis, Vjesnik hrvatskoga državnog arhiva, knj. XI, 1945, 163—186.

¹³³ J. Adamićek, Agami odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća, Zagreb 1980, 177.

¹³⁴ Ibid., 170.

drugoj dvanaestorici leproznih siromaha Sv. Lazara koje je ta bolnica dužna izdržavati na čast i poštovanje slavne djevice Marije i Krista, sina njezina. Isto tako ostavlja rečenoj bolnici i siromasima sve svoje solane koje se nalaze u Kupro Blato. Isto je tako htio i odredio da biskup, arhidijakon i primicerius Šibenika budu izvršiooci cijelog njegovog testamanta. Trebaju pronaći jednog dobrog svjetovnjaka i napraviti ga priorem spomenute bolnice i da rečeni prior treba imati svake godine 60 libara za svoj rad... i da treba držati dva poslužnika i dvije služavke... a ako rečeni prior ne bi dobro upravljao ili bi činio nešto sramotno ili defraudirao... spomenuti biskup i njegovi drugovi moraju ga odstraniti s njegove dužnosti i postaviti drugoga. Prior treba da stanuje, živi i da se hrani u rečenoj bolnici sa spomenutim poslužnicima i služavkama... od spomenutog posjeda.«¹²³

Slične odredbe sadrže i druge oporuke, koje nam i ovdje predstavljaju osnovnu izvornu građu. Tako bogati zadarski pučanin Grgur Mrganić u svojoj oporuci iz 1456. godine daje podatke o hospitalu koji je osnovao.¹²⁴ Dubrovački patricij Marin Lovra Budačića također govori o svom hospitalu i daje upute o njegovu dovršenju 1412. godine.¹²⁵ Podaci o osnivanju hospitala su zbog nesačuvanih knjiga oporuka u kontinentalnom pojasu puno siromašniji, te se s njima susrećemo tek tokom njihovog djelovanja prilikom restauracije, u knjigama o posjedima i zapisnicima gradskih vijeća.

Postavlja se problem što uglavnom ne možemo kontrolirati provođenje ovih odredaba. Ipak i o tome ima podataka. Tako prior hospitala Sv. Martina u Zadru, Grgur, potvrđuje 1363. godine da je primio pet libara koje je ostavila Marija, žena Bernardova istom hospitalu.¹²⁶

Zanimljiva je presuda zadarske kurije u vezi sa sporom između izvršilaca oporuke Cose de Saladinis i njegovog univerzalnog nasljednika Cose Bartola de Saladinis kojom se određuje njeno izvršenje i ovlašćuju izvršiooci oporuke da zadrže sva dobra i tokom deset godina namire potrebnu svotu. Iz ovog dokumenta proizlazi da hospital Cose de Saladinis, utemeljen 1296. godine, čiji smo fundacionalni dokument donijeli, nije počeo s radom do 1342. godine, bar ne u potpunom opsegu.¹²⁷

Neki gradski hospitali bili su povjereni na brigu pojedinim gradskim samostanima. U tom su slučaju obično nosili ime navedenog samostana. Takav je slučaj zadarskih hospitala Sv. Dimitrija, Sv. Katarine, Sv. Nikole. I hospital Sv. Bernardina zvao se drugim imenom hospital Sv. Marije. Izgleda da su i neke značajnije gradske crkve uzdržavale hospitale, koji su onda nosili ime njihovog titulara. To je npr. slučaj s hospitalima Sv. Marije Veće, Sv. Šime, Sv. Stjepana, Sv. Trojstva ili Sv. Donata u Zadru. Ponkad je sam smještaj određivao ime hospitala. Smatramo da je zato ime hospital Sv. Marije u Rabu istisnulo ime hospital Tijela Kristovog, jer se hospital nalazio kraj katedrale Sv. Marije.

¹²³ Škarica, Lazareti, 517.

¹²⁴ R. Jelić, Grgur Mrganić, RI JAZU, knj. VI–VII, 1960, 487–508.

¹²⁵ Jeremić–Tadić, nav. dj., sv. II, 179.

¹²⁶ J. Stipišić, Regesta pergamena arhiva porodice Fanfogna (rukopis), br. 54, 11. Zahvaljujem prof. J. Stipišiću što mi je ustupio na korištenje ovaj rukopis.

¹²⁷ Na ist. mj., br. 36, 7–8.

I politički faktor igrao je određenu ulogu u osnivanju i imenovanju hospitala. Tako je venecijanska vlast uzurpirala prihode hospitala Sv. Nikole i prenijela ih na hospital Sv. Marka, koji je postao najveći zadarski hospital s pedesetak štićenika. To se odvijalo u sklopu mletačke propagandne akcije za pridobivanje simpatija zadarskog stanovništva nakon preuzimanja vlasti. Zanimljivo je da se razvio sukob i oko imenovanja priora navedenog hospitala između zadarskih građana, koji su po duždevoj povlastici imali pravo njegovog izbora, i kneza, koji ga je imenovao.¹²⁸

Neke hospitale su osnovali bratovštine te su držale i njihovu upravu. Takav je slučaj bio s rovinjskim hospitalom Majke Božje od Milosrda i Sv. Lovre, sa zadarskim hospitalom Sv. Jakova Galicijskog, kotorskim hospitalima Sv. Duha i Sv. Križa.

Hospitalom je uglavnom upravljao prior ili magister hospitalis (Spitalmeister). Izgleda da je uglavnom bio svjetovnjak, koji je za to primao plaću. Zanimljiva je odredba oporuke Zanina Barba, koju smo ranije naveli, da se prior i posluga mora hraniti u hospitalu. Vjerojatno je to zato da bi sam bio zainteresiran za bolju kvalitetu prehrane. Rad priora kontrolirale su osobe koje su za to bile određene u fundacionalnoj ispravi, npr. biskup ili uprava neke bratovštine. U slučaju hospitala koje je osnivala sama komuna upravitelji su odgovarali komunalnoj upravi.

Hospitali su imali i svog prokuratora, koji ih je zastupao u pravnim poslovima. Tako je prokurator hospitala Sv. Martina u Zadru 1363. godine bio zadarski patricij Slovinja de Botono.¹²⁹

Nažalost nam nije iz objavljene građe poznato ni jedno ime nekog od štićenika nekog hospitala te ne možemo zaključiti koliko teritorijalno područje je pokrivala djelatnost tih hospitala. Mislimo da su se uglavnom bavili zbrinjavanjem gradske sirotinje, a da po selima zapravo nije ni postojala potreba za njihovom brigom, jer je sistem života bio drugačiji. Nasuprot tome, leprozoriji su primali bolesnike sa širokih područja, jer je izolacija bila jedina metoda borbe protiv lepre. Leprozoriji su postojali čak i u mjestima koja nisu imala hospitale, budući da su leprozni predstavljali mnogo veću opasnost.¹³⁰

Zanimljivo je napomenuti da su hospitali u kontinentalnom dijelu, npr. Zagreb i Varaždin imali kupališta, koja su trebala siromasima osigurati besplatno kupanje. O kupalištima u dalmatinskim gradovima nemamo podataka, jer je kultura kupanja vjerojatno bila zasnovana na drugim principima, a nije predstavljala društvenu zabavu kao na sjeveru, po uzoru na srednjoeuropske gradove.¹³¹

3.3. *Izgladnjeli (famelici)*

Poseban sloj privremenih siromaha predstavljaju i grupe stanovnika siromašnijih krajeva balkanskog zaleđa koje se u gladnim godinama spuštaju iz ugroženih područja prema gradovima na obali, a vjerojatno i prema ravničarskim feudalnim prostorima Panonije, za što nažalost nemamo potvrde u izvorima. Jedan suvremeni

¹²⁸ Jelić, Zdravstvo..., nav. dj., 13.

¹²⁹ Stipišić, nav. dj., br. 54, 11.

¹³⁰ Jelić, Zdravstvo..., nav. dj., bilj. 101, 56.

¹³¹ A. Wissert, O zagrebačkim kupalištima potkraj srednjeg vijeka, LV, god. 79, 1957, br. 3—4, 159—160.

srpski izvor opisuje glad u Srbiji 1202. godine: »Mrtvih su bili puni dvori i kuće, putovi i raspuća, nije bilo dovoljno grobara da ih zakopavaju, već su ih sahranjivali u žitne rupe«,¹³² a drugi suvremeni izvor glad 1307. godine: »Od gladi su ljudi i stoka umirali, a deca mrtvim majkama dojke sisala i na njihovim grudima umirala; ljudi su se spotali i od gladi kao pijani posrtali, a neki ležeći i kao stoka travu zubima čupajući izdisali.«¹³³

Velike skupine iscrpljenih i očajnih ljudi predstavljale su komunalnim društvima, pred čije su zidine dolazili, veliki problem stvarne, zbog pogoršanja higijenskih prilika i opskrbe žitom vlastitog stanovništva, i moralne prirode, jer ih ipak nisu mogli ostaviti bez pomoći. Tako je 1395. godine veliko mnoštvo siromaha iz zaleđa nagrnulo u Dubrovnik i prekrilo njegove ulice. Budući da u gradu nisu imali smještaj, njihov se život odvijao u potpunosti na ulici. Posvuda su vršili nuždu i spavali, što je ozbiljno ugrozilo higijensku ravnotežu u gradu te je Veliko vijeće odredilo da se svakom siromahu da određena količina kruha i da se istjeraju iz grada. Slijedećeg dana Malo vijeće je odredilo da se nakon trećeg zvona noću nijedan siromah ne smije nalaziti na ulicama grada i odredilo čovjeka koji će paziti na provođenje te odredbe i odredbe o zabrani vršenja nužde na ulicama.

Dubrovčani su ipak pokušavali olakšati stanje izgladnjelih pridošlica i iznaći neko rješenje za nastalu situaciju. Jedan od prijedloga je bio i da se prebace u Apuliju.¹³⁴ Slične situacije bile su još češće u XV. stoljeću pod utjecajem turskih pustošenja. Tako je 1437. godine Dubrovački senat odredio da se svi strani siromasi, koji nemaju stana u gradu, uklone iz grada i smjeste ispod drvenog krova, koji su sagradili sa sjeverne strane gradskih zidina. Godine 1464. određeno je da siromaha treba brodovima prevesti u Veneciju, Pulju, Marke ili bilo gdje drugdje gdje odrede kacamorti, kojima je povjereno izvršavanje tog zadatka. Kacamortima je također naredeno da svakom siromahu daju biškota, boba i prosa i da moraju paziti da se ne vrata.¹³⁵

Godine 1456. određeno je u Dubrovačkom senatu da se imenuje jedan svećenik, koji će uz mjesečnu plaću od 7 perpera, krstiti, ispovijedati i sahranjivati izgladnjele siromaha.¹³⁶

Nažalost, osim humanih pothvata pomaganja izgladnjelima bilo je i ružnih primjera lihvarskog iskorištavanja situacije prilikom izvoza žita u gladu pogođena područja. Tako je 1388. godine Đurađ Stracimirović bio prinuđen da otkupljuje žito u Dubrovniku po vrlo visokoj cijeni od 4 perpera za star pšenice.¹³⁷ Dok je Dubrovnik bio u ratu s hercegom Stefanom 1453. godine, ipak je dozvoljena nabava žita stanovnicima zaleđa pogođenim gladu, ali pod uvjetom istovremenog uvoza jednake količine soli.¹³⁸

¹³² Domentijanov opis prema: V. Stanojević, nav. dj., 1010.

¹³³ Opis arhiepiskopa Danila prema: Stanojević, nav. dj., 1010—1011.

¹³⁴ Jeremić—Tadić, nav. dj., sv. I, 48—49.

¹³⁵ Na ist. mj., sv. II, 186—187.

¹³⁶ Na ist. mj., sv. II, 187.

¹³⁷ D. Dinić—Knežević, *Promet žitarica između Dubrovnika i bližeg srpskog zaleđa u srednjem veku*, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XX (1), 1969, 83.

¹³⁸ Na ist. mj., 85—86.

Tokom XV. stoljeća, a možda i ranije, slična situacija morala se odraziti i u ostalim dalmatinskim gradovima. Tome je naročito moralo pridonijeti razdoblje feudalne anarhije, građanskih ratova i sukoba u Hrvatskoj i Bosni, a do izrazitog pogoršanja moralo je doći i pod utjecajem turskih provala.

Zaključak

Kada sažmemo sve dosada navedeno, vidimo da se odnos prema siromasima u srednjem vijeku ne može promatrati kao negativan. Siromasi se shvaćaju kao Kristovi štitenici i kao časne osobe pogođene nesrećom. U akcijama oko njihovog zbrinjavanja sudjeluju prema svojim ekonomskim mogućnostima svi slojevi stanovništva, a poticaj su im davale same crkvene i svjetovne vlasti organizacijom hospicija i donošenjem propisa o neoporučenoj imovini i njenoj distribuciji nakon smrti vlasnika.

Osim vjerske komponente prilikom izgrađivanja srednjovjekovnog stava prema siromasima važnu ulogu je imala i svijest o komunalnoj solidarnosti. Siromaštvo je osim toga predstavljalo realnu opasnost za velik dio stanovništva, koje je starenjem ili bolešću lako moglo zapasti u bijedu.

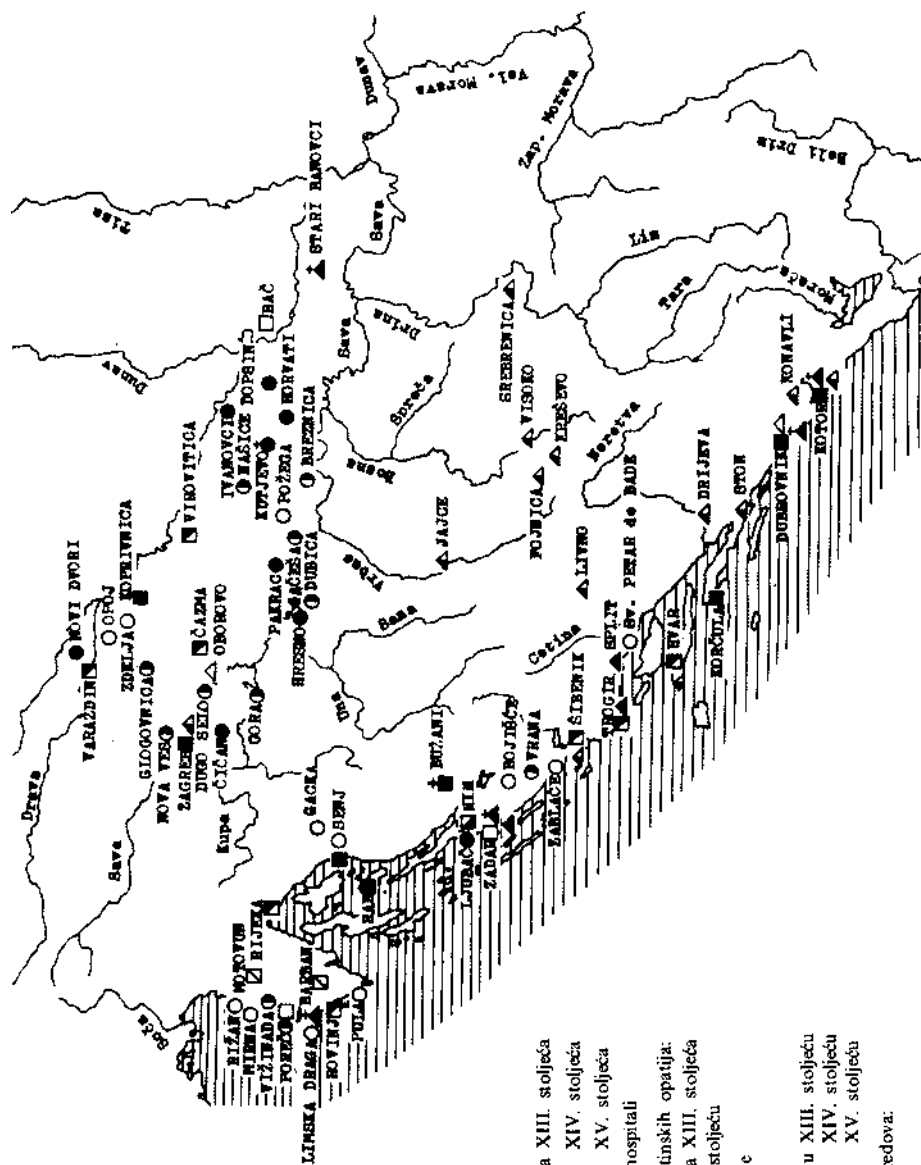
Poseban kompleks u proučavanju srednjovjekovnih siromaha predstavlja problem izgadnjelih (famelici) koji nisu pripadali komunalnim društvima, a i zbog svog velikog broja uglavnom su predstavljali velik problem. Komunalne vlasti su se uglavnom ipak trudile da im pruže pomoć, ali i da ih onemogućće da se nastane ili dugo ostanu na komunalnom teritoriju zbog opasnosti od zaraza i poremećivanja ekološke ravnoteže.

Zusammenfassung

RANDGRUPPEN IN DER KROATISCHEN GESELLSCHAFT IM MITTELALTER VON DER ZWEITEN HÄLFTE DES 13. JHS. BIS ZUM BEGINN DES 16. JHS.

Damir Karbić

Der Verfasser bearbeitet das Problem der Definition und Klassifikation der Randgruppen und ausgeschlossenen Schichten auf dem Territorium der mittelalterlichen kroatischen Länder. Im ersten Teil der Arbeit wird eine kurze Darstellung der Entstehung der Konzeption von den Randschichten im Rahmen der amerikanischen Soziologie (die Schule von Chicago) gegeben sowie deren Übernahme und Anpassung an die geschichtliche Wissenschaft in den grundlegenden Arbeiten der französischen und kroatischen Mediävistik (J. Le Goff, T. Raukar und N. Budak). Der zweite Teil beschäftigt sich mit der Definition der Marginalität und des Ausgeschlossenseins sowie mit der Klassifizierung der Randschichten und der Ausgeschlossenen aufgrund der Gruppen, die aus unseren mittelalterlichen Quellen bekannt sind sowie der Mechanismen, die die Gesellschaft wegen des eigenen Schutzes geschaffen hat aber auch der Möglichkeit, den marginalisierten Personen zu helfen und sie zu schützen. Im dritten Teil der Arbeit versucht der Verfasser anhand des Quellenmaterials und mit Hilfe der Analyse der Lage von Armen in den mittelalterlichen städtischen Gemeinschaften und des Funktionierens der Institutionen, die sich mit ihnen beschäftigt haben, die angeführten Thesen im Detail zu überprüfen und zu beschreiben, mit besonderer Berücksichtigung der Hungernden — einer zeitweiligen Schicht von Armen, die in ungünstigen Zeiten (Epidemien, Hungersnöte, Kriege) aus den ruralen Gebieten in die Küstenstädte floh.

LEGENDA:

- Gradski hospitali:
 □ izgrađeni do kraja XIII. stoljeća
 ■ " " XIV. stoljeća
 ▣ " " XV. stoljeća
 ▤ nejasno datirani hospitali
- Hospitali benediktinskih opatija:
 ▲ izgrađeni do kraja XIII. stoljeća
 △ " " u XV. stoljeću
- Cistercijske opatije
 ◆
- Lepozorjiji:
 △ koji se spominju u XIII. stoljeću
 ▲ " " XIV. stoljeću
 ▴ " " XV. stoljeću
- Sjedišta viteških redova:
 ○ Sjedišta templara
 ● Sjedišta ivanovaca
 ◎ Sjedišta koja su ivanovci preuzeli od templara nakon raspuštanja

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Filozofski fakultet, Uj. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja 3.000 HRD

Izdanje časopisa sufinancira
Ministarstvo za znanost Republike Hrvatske
Hrvatski tiskarski zavod u Zagrebu -- listopad 1992.